УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО
L'ART UKRAINIEN ANCIEN

В. СІЧИНСЬКИЙ

АРХІТЕКТУРА СТАРОКНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ

L'ARCHITECTURE DE X—XIII SIÈCLES
PAR V. SITCHYNSKY

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД
ПРАГА

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

Адреса: Ukrajinskyj Hromadskyj Vydavnyčyj Fond,
PRAHA-VRŠOVICE, 665. ČESKOSLOVENSKO

1. С. РИНДИК — **Міцність матеріялів, курс високих технічних шкіл: технологічних інститутів, механічних та інженірних відділів політехнікумів. Зміст:** Ротяг, стиск, скіс, кручення, гнуття, динамічний обтяж. 364 ст., 8°. З додатком термінологічного словника та 214 рисунками. Ц. $ 3.00.
2. С. РУСОВА — **Теорія і практика дошкільного виховання.** 128 ст., 8°. Ц. $ 0.60.
3. Проф. Др. В. ЯНОВСЬКИЙ — **Сучасне лікування венеричних хороб,** з чеської мови перекл. Др. А. Гончаренко. 118 ст. Ц. $ 0.50.
4. Др. Ф. БУРІАН — **Пластична хірургія,** з 24 ілюстр., з чеської мови перекл. Др. А. Гончаренко. 32 ст. Ц. $ 0.30.
5. Проф. О. ШУЛЬГИН — **Нариси з нової історії Європи.** 220 ст. Ц. $1.00.
6. Др. А. ГОНЧАРЕНКО — **Загальна гігієна.** 204 ст. Ц. $ 1.00.
7. Проф. Ф. ЯКИМЕНКО — **Практичний курс науки гармонії в 2-х част.** підручник для шкіл ріжних типів. З задачником. 132 ст. Ц. $ 1.00.
8. І. ІВАСЮК — **Кубань, економічно-статистичний нарис.** 120 ст. Ц. $ 0.75.
9. М. ПАВЛІЧУК — **Коротка анатомія для студентів медицини.** З передмовою акад. А. Старкова. 116 ст. Ц. $ 0.75.
10. Проф. Д. АНТОНОВИЧ — **Триста років українського театру** (нарис історії українського театру). 276 ст. Ц. $ 1.35.
11. Др. ЯКИМ ЯРЕМА — **Провідні ідеї філософії Т. Г. Масарика.** Ц. $ 0.30.
12. Проф. Є. ІВАНЕНКО — **Курс аналітичної геометрії.** 424 ст. Ц. $ 3.50
13. Проф. Ф. ЩЕРБИНА — **Статистика — Історія статистики і статистичних установ.** 288 ст. Ц. $ 1.50.
14. К. МИХАЙЛЮК — **Молочарство.** Підручник для вищих сільсько-господарських шкіл. Ч. І. Молокознавство. 164 ст. З 63 мал. Ц. $ 0.90.
15. Проф. М. ЧАЙКОВСЬКИЙ — **Алгебра,** курс середньої школи і для самонавчання. Кн. І. Ст. XII + 452. Ц. $ 3.70.
16. **Модерне українське мистецтво:** Вип. І: Проф. Д. Антонович — **Група Празької Студії.** Франц. і укр. текст з 32 репродукціями. Ц. $ 0.90.
17. Проф. С. [illegible] — **Історія кооперації.** Ст. 448. Ц. $ 2.50.
18. М. РА[illegible] Л. Фро[illegible]
19. ЮРІЙ [illegible]
20. Акад. [illegible]
21. М. ГА[illegible] вих по[illegible]
22. Проф. [illegible] освіти. [illegible]
23. Проф. [illegible] надгроб[illegible] Покутті [illegible] франц. [illegible]
24. Гр. ЧУ[illegible] П. Бога[illegible]
25. **Україн[illegible] доби** ([illegible]
26. Др. В. [illegible]

АРХІТЕКТУРА СТАРОКНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ.

Друкарня «ЛЕГІОГРАФІЯ», Praha-Vršovice, Sámova 665.

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО

В. СІЧИНСЬКИЙ

АРХІТЕКТУРА
СТАРОКНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ
(X—XIII ст.)

(З 78 ілюстраціями).

ПРАГА
УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД
1926

Мистецтво всіх народів і всіх часів це один неподільний ланцюг людської культури — постійне змагання до творення нових форм мистецького вислову — постійний поступ. Мистецтво кожної країни, в яких умовах воно не розвивалося, є лише продовженням попередніх досягнень, один короткий етап для послідуючої доби. Але значіння і впливи мистецтва окремих народів в історичному розвиткові мистецтва були ріжні. Коли одно греміло протягом багатьох століть і тисячеліть, то инше проходило мало помітно. Яка ж причина пишного розвою одного й коротковічности другого? Історія дає нам прекрасну відповідь. Успішний розвій культури залежить поперше від міцної з'єдинености народу-громади, спільної могутньої праці, спільного співжиття. Однак для розвою мистецтва цього не вистачає. Мусить виявлятися з цілою силою творчість, що міцно звязана з певним народом, зі своїм ґрунтом, зі своєю історією, — що ділає своїми силами. Можуть бути ріжноманітні впливи, можуть з'явитися спочатку зовсім чужі взірці, але коли немає своїх артистів-майстрів, земля не дасть нового плода; більше того — мистецтво тої країни не спричиниться до дальшого поступу, а сам нарід втратить своє мистецтво і навіть спосібність дальшої артистичної творчости.

Раз створене мистецтво залишає глибокий слід в послідуючих віках. Можуть цілковито загинути пам'ятки мистецтва, може зчезнути нарід, що створив його, але вплив того мистецтва, тої культури (матеріяльної і духової) людство відчуває на собі довгі тисячеліття. І так доведено впливи Єгипту й Асирії на грецьке та римське мистецтво, Вавилону на романське, Єгипту на старохристіянське і т. д.

Розглядаючи архітектуру старокнязівської доби, мусимо шукати звязків з попередньою добою, — з тим ґрунтом, який створив передумову для пишного розвою українського мистецтва X—XII ст.

Ще передісторичні часи українських земель вказують нам на особливе значіння рік і Чорного моря, що були природніми шляхами для з'єдинення окремих родів та племен і сприяли свобідним зносинам з иншими народами, з иншими великими культурами Сходу. Хоч ми маємо дуже обмежені й неясні звістки, але все ж таки знаємо про якісь ближчі звязки побережжя Чорного моря з Єгиптом, Асирією й Персією. В послідуючу добу на тих же берегах осіли цілі колонії грецькі. Історія тих колоній вказує, що стосунки з землями на північ від Чорного моря були остільки інтенсивні та живі, що не залишається сумніву, що ціла територія жила спільним життям, при чім та спільність була позначена ще задовго до грецької колонізації. Однак було би помилково думати, що тогочасні народи, які заселяли українські землі, стояли в культурному рівню дуже низько. Треба мати на увазі, що на Україні ще під кінець неоліту розцвіла остільки висока культура, т. зв. трипільська (що в науці могла знайти лише назву «Передмікенської»), культура, що стояла далеко вище від сусідніх і що мусіла мати величезний вплив на послідуючі часи, хоч нарід, який створив її, перейшов далі на південний захід. Скитське мистецтво називали греки, розуміється, «варварським», почуваючи певну свою вищість, а радше відмінний світогляд, але цей «варварський» побут і мистецтво потрапили впливати й на грецькі колонії. А в де-яких місцевостях ці дві культури остільки сплітались й перетворювалися, що зразки тої нової творчости не можна зарахувати до одної чи другої культури. Це ж останнє вказує, що ціле мистецтво тої доби не було імпортоване, але в переважній більшости творилося місцевими майстрами. Грецькі колонії були взагалі тими осередками, через які йшли впливи инших культур Сходу, а починаючи з кількох десятиліть перед Христом — римські.

Коли хвиля кочевих народів переходила через чорноморські землі й захопила також грецькі колонії, то ті руїни, які вона вчинила, все таки не були такі страшні, як це описували сучасники, що звичайно малювали все в дуже чорних фарбах. І хоч в IV ст. по Хр. ці колонії «впали», все ж таки тут і надалі залишилися певні мистецькі надбання і культурні традиції. Тому не диво, що в перші часи поширення християнства на українських землях, християнство пішло в ці стародавні осередки — в ті самі «грецькі колонії».

*

Ріжні дослідники, розбіраючи типи будов староknязівської доби, звичайно оглядаються на сусідні краї, шукаючи там подібних зразків. Тому в науці повстала теорія про «чисто-візантійську» добу в русько-українському мистецтві, або про переважаючі впливи Сходу (Асирія, Араби, Персія, Індія і т. д.); знова дургі, вважаючи негідним «азіятські» впливи, стараються приписати повстання стародавньої української архітектури впливам Заходу. Нарешті з'являється найновіша теорія про впливи Вірменії й Грузії (Стжиговський, Шміт). Звичайно, що всі гіпотези мають якісь підстави і якусь частку правди. Однак неймовірно, щоб українське стародавнє мистецтво було «насаджуване» і занесене з якихось далеких країн, тоді як на українських землях була вже стара своя культура, старі мистецькі надбання. Літописці, розуміється, мусіли представляти поганські часи зовсім «варварськими», щоби тим підкреслити вагу й значіння поширення християнства. Зрозуміло також, що сучасники, описуючи пишність князівського життя, мусіли вказувати на візантійських («грецьких») майстрів, яких ніби виписували з самого Царгороду. Між тим докладне знайомство з пам'ятками мистецтва переконує, що наші будови не були схожі ні з царгородськими, ні тим більше з західніми, також мало подібні до вірменських та грузинських. Але, як витвори тої самої доби, вони мають якісь спільні риси з сусідніми краями, бо жила Русь-Україна живими звязками з иншими культурними осередками — з иншими сусідніми народами.

Пишний розцвіт староукраїнського мистецтва та його оригінальність вказують, що творцями були місцеві майстрі, котрі на протязі віків створили свій особливий стиль, способи будування, техніку...

На жаль, сучасна наука ще не дослідила з потрібною точністю передхристіянську добу на українських землях, і в теперішній час трудно встановити цей звязок на пам'ятках мистецтва. Однак до певної міри з'ясовується, що мусіло існувати в поганських часах будівництво, особливо дерев'яне, яке й дало почин для будов перших церков на Україні. Кам'яне ж будівництво, розуміється, брало зразки більш удосконалені, особливо в добу гарячкового будівничого руху — після офіційного прийняття християнства. І от тут знову відограють визначну ролю старі культурні осередки українських земель—«грецькі колонії» і найперше Херсонес. Чи вони дійсно були чисто грецькими — велике питання. Ми вже знаємо, що навіть в добу свого «розцвіту» ці грецькі міста зазнали великих впливів скитських. А назва «грецькі» переходила традиційно від покоління до покоління. Ві-

домо, наприклад, що на Україні ще у XVIII столітті кращі зразки чисто-українських церков називали «грецькими» і будову їх приписували «грекам».

Розкопки Херсонеса, хоч були роблені несистематично і з великими прогалинами, дають нам грандіозну картину розвою старохристіянського будівництва. Для старокнязівської доби ці розкопки мають першорядне значіння. Всього знайдемо в Херсонесі 27 церков і каплиць, збережених переважно лише в фундаментах. Найбільш розкопано базилік (див. рис. 1 і 3) римського типу, які, як відомо, в свій час були поширені на цілому Сході. Разом з базиліками знайдено церкви в виді т. зв. «грецького хреста» (рис. 5, 8, 9, 14), яких відкрито шість. По тих даних, які дали дотеперішні досліди, найстарші церкви були центрального типу («грецький хрест»), що вказує на впливи Візантії. Найстаршою будовою того типу є церква (рис. 14) з V чи кінця IV ст. (Троцький), де знайдена розкішна мозаїчна підлога, а на стінах фрески з підписами грецькими і грузинськими. Як ця, так і инші будови були, правдоподібно, перекриті плескатою стелею на дерев'яних бальках-сволоках. Склепіння, можливо, було лише в де-яких невеликих баптистеріях (рис. 2), що в плані мали вид хреста з заокругленими кінцями. Найстарша базиліка, можливо катедра (Уваров), збудована в VII ст. і реставрована в X ст. зі старої (рис. 1). Тут залишилося багато решток античного будівництва, яко матеріял будови, чудесні мозаїки (тепер в петербурзькому «Ермітажі»)і рештки фресок. Разом з цими двома типами викристалізовується новий тип посередній поміж базилікою і центральною будовою з апсидою зі сходу. З таких церков вкажемо на дві (рис. 7 і 9), з яких одна (рис. 9) збудована в VI ст. (Покровський). Отже треба припустити, що саме цей херсонеський тип церкви потім удосконалився і витворився в звичайний і дуже уживаний в старокнязівську добу тип трьохнавної церкви з трьома чи чотирма поперечними навами і з трьома апсидами зі сходу. Треба також вказати на маленькі церковці, каплички і гробівці, знайдені в Херсонесі (рис. 11, 12 і 13), в плані у виді трохи видовженого прямокутника, з апсидою по середині східньої стіни. Такий самий тип будови часто уживався в невеликих церквах старокнязівської доби (Переяслав, Чернигів, Галич).

Нове мистецтво, витворене на берегах Чорного моря ще перед офіційним прийняттям християнства, починає інтенсивно розповсюджуватися по всіх українських землях. Не був це вплив виключно чорноморських міст, сюди проточувалися впливи инших сусідніх

країв, як Вірменія і Грузія зі сходу, можливо через Тмутаракань (Лашкарев, Шміт), і з заходу — центральної Европи, що почала вже витворювати осібний стиль романський з великою домішкою мистецтва тої самої культури Сходу — візантійської.

Все ж таки в X—XI століттях на Україні переважали впливи візантійські т. зв. середньої доби розвитку візантійського мистецтва, що витворив осібний тип церков, розповсюджений також у Вірменії, Грузії, Греції, Македонії та Болгарії.

Можна вважати доведеним, що церковне будівництво на Україні було значно поширене ще до офіційного прийняття християнства. Наприклад, під р. 882 згадується в Іпатьєвському літопису церква Миколи у Києві, яку поставила Ольга на могилі Аскольда в 944 р., в договорі Ігоря з греками говориться про церкву Ілії й т. д.

Але справді грандіозний будівельний рух почався з часу офіційного прийняття християнства, коли останнє стало могутньою зброєю в руках українських князів для широких державних планів.

Адміністраційні, торговельні та заразом культурні осередки, як Київ, Чернигів, Переяславль, Новгород-Сіверськ, Галич, Володимир-Волинський, Овруч, Холм, Люблин, Перемишль, Острів, Камінець (на Підляшші), Турів, Берестъ, Більськ та ин. створюють ряд чудових пам'ятників монументального мистецтва. З цілком зрозумілих причин будівництво було переважно церковне, хоч ставилося чимало будов цивільного характеру (городи, палаци), однак останні майже не дійшли до наших днів, а навіть загублені про них усякі звістки. Як інтенсивно провадилося будівництво, свідчать історичні звістки про близько 80 назв окремих церков, у переважній більшості мурованих, з чого на один Київ припадає 20. Разом з кам'яними будувалися дерев'яні і т. зв. «одноденні» церкви (ex voto). Тому не диво, що сучасники нараховували їх сотками лише в одному Київі. Напр. Дітмар, єпископ Мерзебурський р. 1037 нараховує їх 400; саксонець Адам Бременський — 300, нарешті, наші літописці (Ніконовський літопис і Софійський Временик) — 700!

Звичайний тип більших церков X—XII ст. посередній поміж базилікою і центральною будовою, але ні в якім разі не може бути названий базилікою. Це є будова, що в плані (в загальній масі) має форму трохи видовженого прямокутника, в напрямку від сходу на захід, в середині ділиться на три повздовжні нави (кораблі), з яких середня ширша й вища, а бічні часто поверхові (з хорами). Всі три нави закінчуються зі сходу півокруглими чи гранчастими апсидами, де центри кривизни кожної з апсид не є на одній лінії, а саме — середня

апсида трохи видається наперед. Три повздовжні нави перетинаються 3-ма чи 4-ма поперечними навами, з яких середня (трансепт) є здебільшого такої ширини й висоти, як середня повздовжна нава. Відповідно до того в будові получаються дві чи три пари стовбів (т. зв. пілони), які лучаться поміж собою і з зовнішніми мурами півкруглими арками (луками). На чотирьох середніх арках, що творять квадратову підставу, спочиває баня з округлими чи гранчастими підбанниками. Переходи від квадрату до підбанника заповнені сферичними поверхнями, т. зв. клинами-межилучниками в формі подібній до трьохкутного надутого паруса. Середня нава і трансепт перекриваються жолобковим склепінням. Таким чином центральність кожної церкви, в середині будови і почасти на зовні, ясно зберігається. На причілках мури поділяються пілястрами або півколонами, які відповідають внутрішнім стовбам і служать одночасно підпорами (контрфорсами) цілої будови. Таке саме конструктивне значіння підпор мають і апсиди. Характеристичною рисою багатьох церков були т. зв. опасання і галерейки (в другому ярусі над опасанням), що йшли з трьох боків (крім сходу) навкруги цілої будови і які збереглися в дерев'яному церковному будівництві і по нині.

Трьохнавні церкви з трьома апсидами і трьома поперечними навами (проходами) є у Київі слідуючі: Головна церква Київо-Печерської Лаври (рис. 52), Івано-Предтеченська там же, Михайлівська у Видубецькому манастирі (рис. 23), Успенська на Подолі (рис. 22), Трьохсвятительська (рис. 21); у Чернигові — П'ятницька (рис. 26), в Галичі — св. Пантелеймона, Спаса, церква під «Дубровою» невідомої назви (рис. 68, 32, 33) та церква в Овручі (рис. 64). Трьохнавні церкви з чотирма поперечними навами у Київі: Спас на Берестові, собор Михайлівського Золотоверхого манастиря, св. Кирила, на Кудрявці (невідомої назви); в Чернигові — катедра Спаса і церкви: Бориса й Гліба, Успенська (Єлецька), далі Канівська, у Володимирі-Волинському над Лугою та ин. (рис. 50, 58, 17, 19, 16, 27, 24, 34).

Природнім розвитком трьохнавної церкви є будови п'ятинавні з 5-ма апсидами, з яких збереглася лише київська Софійська катедра. Можливо, що п'ятинавною була катедра у Галичі (Пеленський).

Маленькі церковці, які будувалися в значній кількості, були однонавні, в плані в виді невеликого видовженого прямокутника з одною апсидою зі сходу, як прим., церква в Переяславі (рис. 18) розміром 6×6 м. (без апсид). Однонавні церкви збереглися також в Чернигові св. Ілії (рис. 25), в Острі — св. Михайла та в Галичі.

Крім цих церков відомий був також тип центральних будов квадратових, полігональних і округлих — т. зв. ротонди.

Найдавнішою і найбільшою церквою Київа, що збереглася лише у фундаменті, була *церква Десятинна*, побудована Володимиром Великим, правдоподібно, в р.р. 986—996. Ця будова завалилася в 1240 р. підчас нападу Батия. Митрополіт Петро Могила поставив на частині її руїн церкву Миколи, яка простояла до 1824 р. (див. заштриховане місце плану — рис. 15). На її місці побудовано існуючу тепер церкву по проєкту арх. Стасова так, що стародавніх стін у цій будові зовсім не залишилося. Розкопки фундаментів первісної церкви, переведені митроп. Євгенієм в 20-х роках XIX ст. і пізніші Мілєєва показали, що вона була трьохнавною, мала притвор (нартекс) і бічні крила, які очевидно служили опасанням навколо цілої церкви (рис. 15). Розмір плану з опасанням і апсидами 34, 5×45 м., без опасання і апсид 22×31 м. Мури до 1 м. широкі, фундамент на глибині 2—2,5 м. Сутерени були на склепіннях, пристосовані для ховання небіжчиків. Як бачимо з плану, Десятинна церква була посереднього типу поміж центральною будовою і базилікою, але переважав у ній другий тип, принаймні не видко, щоби центральна частина творила підставу для середньої бані. Взагалі, коли послідуючі церкви XI ст. дають вже цілком закінчений тип та усталену форму плану, то ця перша велика церква — перша спроба — зраджує свою неусталеність. Заложення та ріжні уламки знайдені при розкопках, вказують на переважаючі впливи східньо-візантійських храмів — Херсонесу, Кавказу і Малої Азії. Церква ця була одною з найбільших і розкішних будов, мала мармурове облицовання, різьби, багаті фрески та мозаїку.

Другою найстаршою церквою X ст. в бувших «околицях» Київа досі вважали *церкву на Берестові* (Спасо-Преображенську) побудовану ніби за часів Володимира (рис. 48—50), але тепер де-які дослідники датують її XI і навіть XII ст. Церква була зруйнована підчас татарських нападів і відновлена Петром Могилою 1645 р. Як показали новіші досліди, переведні в р.р. 1909—1910 П. Покришкіним, первісно церква була трьохнавною з західнім нартексом, з одною чи двома вежами з західнього причілка (рис. 50) і мала, правдоподібно, лише одну баню. При перебудові за часів Петра Могили використано лише частину мурів, головно нарекс зі сходовою кліткою і хрещельнею (див. на плані затушоване місце), для нової п'ятибанної церкви в формах типових для українського дерев'яного будівництва.

З будов початку XI ст., де в більшій мірі збереглася первісна

кладка і почасти архітектурні форми, є *Чернигівська катедра Спаса*, заложена тмутараканським князем Мстиславом Черним (†1034 р.), сином Володимира Великого, на самім початку XI ст. і закінчена після смерти фундатора (рис. 16, 45—46). Первісно церква була трьохнавною (Макаренко) з 3-ма поперечними навами і четвертим вузеньким проходом, що йде по-при апсиди зі сходу. В північно-західньому куті будови була маленька трьохнавна каплиця. Середня апсида сильно видається на схід. Широка середня нава й такий же трансепт є однакової висоти і посередині творять чотири стовби-пілони (первісно мармурові), на яких спочиває баня з підбанником. В місці перетинання бічних повздовжних і поперечних нав містяться чотири инші менші бані. Бічні нави і нартекс є поверхові — з хорами, які з північного і південного боку середніх арок підпираються двома парами колон (рис. 45). Первісно бокові хори (емпори) лежали на дерев'яних бальках (Моргілєвський). Навколо церкви йшли якісь невідомі нам притвори, чи, можливо, опасання, від котрих залишилися лише фундаменти. При розкопках 1924 р. (Макаренко, Моргілєвський) стверджено, що з північного і південного боку коло крайніх апсид були каплички майже квадратової форми з апсидами зі сходу, одна з часів заложення катедри, друга трохи пізніша. В тих прибудовах знайдено рештки мозаїк; в инших місцях катедри — рештки мальовил технікою т. зв. темпера. Зі старої кладки церкви залишилися стіни, стовби і почасти підбанники, а самі бані й жолобкове склепіння пізніших часів. Церква була значно відбудована й перебудована в 1675 р., при чім тоді не зроблено відповідних обмірів і зарисовок. Крім того, всі стіни потинковано, а ріжного рода деталі, прикраси та ин., які говорили би про стильові одміни, — знищено або залишилися під тинком. Що-до веж, котрі тепер домінують над цілою будовою, то північну заложено в XII ст., південну — правдоподібно, в 1708 р., але одна й друга получили свою архітектурну обробку в XVIII і XIX ст. Загалом же ціла будова сильно задержала свою центральність з середньою навою і трансептом одної висоти, середньою банею й чотирма меншими на рогах будови. Нові досліди над Чернигівським Спасом виявили багато спільних рис поміж цею будовою і Київським Спасом на Берестові.

Найбільшою і найбагатшою будовою староканязівської доби на цілому просторі українських земель є знаменита *Київська катедра св. Софії*, слава про котру розходилася не тільки на цілу Україну-Русь, але й далеко поза її межі (рис. 35—43). Збудована великим князем Ярославом Мудрим, який в останнє об'єднав усі українські землі,

в одну могутню державу. Час заложення київської катедри треба датувати, як то з'ясував проф. К. Широцький і Ф. Шміт, роком 1017. Первісно будова була п'ятинавна з 5-ма апсидами на сході, з яких середня значно ширша й висунена на схід, як це ми бачимо і в инших будовах Київа та Чернигова. Поперечних нав було властиво 4, а з заходу нартекс, який первісно служив опасанням. Таким чином церква мала всього 12 стовбів. Розмір плану з опасанням і апсидами 39×34 м., без опасань і з апсидами 29×34 м., без апсид 29×29 м. Внутрішня центральність будови зберігається тут так само ясно, як і в Чернигівській катедрі. Про цю центральність маємо прекрасне уявлення з плану другого яруса (рис. 38) і з перекрою (рис. 36). Другий ярус (перший поверх) з хорами тягнеться вздовж крайніх нав, вздовж цілого нартексу і частково на бокових навах, що йдуть по-при головну наву. В центрі на перетинанні головної нави і трансепта підноситься величезна баня на склепіннях з досить високим підбанником. Крім цієї бані було, правдоподібно, ще 8 або 12 инших, не рахуючи півбань над кожною апсидою. З трьох боків церкви (крім сходу) оточувало поверхове (в два яруси) опасання на колонках і арках, які в старовину називалися «комарами». Особливо пишно був прикрашений комарами західній причілок. Збережені ще й досі в «хрещельні» катедри уламки головок (капітелів) колон, можливо походили з західньої галєрейки. Секретар короля Жигмонта III — Гайденштайн, бувши у Київі в кінці XVI ст., ще бачив західній фасад з галєрейкою на колонах з порфіра, мармура та любастру. З північно-західнього боку була якась вежа зі сходами на хори та галєрейки. Друга вежа з південного заходу побудована, правдоподібно, в XII ст. З первісних мурів збереглися не тільки стіни середньої части, але й частина склепінь і почасти самі склепіння головної бані. В сучасному виді (на зовні) зі старих мурів видно лише східні апсиди (рис. 37), а все навколо — пізніші добудови (рис. 43). Київську катедру багато разів руйновано, особливо під час нападу суздальського князя Андрія в 1169 р. В XVI ст. була в цілковитих руїнах — навіть без накриття. Реставрував її митрополіт П. Могила коло 1638 р. Тоді будову не поширено, лише відновлено в межах старих мурів. Значні добудови повстали в часи реставрації за митроп. Ясінського й гетьмана Івана Мазепи в р.р. 1690—1697. Тоді побільшено цілу будову не тільки на ширину опасань, але добудовано ще пару широких нав, і т. ч. церква стала дев'ятинавною і значно довшою в напрямку з півночи до півдня. Що-до бань, то в них надбудовані підбанники і виведені нові глухі барокові бані. Крім того, по-

будовано 4 великі бані на нових прибудовах і скріплено цілу будову міцними контрфорсами. Завдяки таким прибудовам, церква, особливо стара центральна частина, стала темною, а зовні цілковито втратила свій давній вигляд (рис. 43). Останні великі ремонти були в р. р. 1843—53 і р. 1882. Про первісний вигляд катедри можемо мати певне уявлення з рисунка 1651 р., який зберігся в копії до наших днів (рис. 35). Хоч в часи перебудови катедри П. Могилою старалися притримуватися старих форм та зразків, але очевидно нові течії в мистецтві Західньої Европи не могли не впливати на нову перебудову. Все ж таки в загальних масах церква зберегла свій первісний вигляд. З названого рисунка ми бачимо оскільки будова виявляла закінчену цілість і гармонійність композиції, затримуючи навіть зовні свою центральність і з'єдиненість. Над цілою будовою домінувала середня баня, бічні — меншого розміру і пропорціональної висоти, відповідно до пропорцій і висот апсид. Перекриття бань і апсид однакової чи дуже подібної форми, хвилястого профіля у формі близькій до шолома старокнязівської доби. Головна баня, крім видовженого підбанника й самої бані, має ще ліхтар (барабан) з маківкою. Треба думати, що ці останні не були в старій будові XI ст. і з'явилися вже при новій перебудові під впливом ренесансового будівництва. Як відомо, в пізніших часах еволюція розвою форм бань йшла шляхом розвинення і помноження ліхтаря і маківки: ліхтар перетворювався в другий підбанник, а на маківці ставав новий ліхтар. З прикладів такого рода помноження ярусів може служити Покровська церква у Харькові кінця XVII ст., де кожна баня має аж 4 яруси.

Крім Софійської катедри Ярослав Мудрий заложив ще кілька церков — Благовіщення Богородиці на «Золотій Брамі», манастир Юрія та церкву Ірини. Якою була церква Юрія нам невідомо за браком розкопок на місці тої будови. Від церкви Ірини залишився лише один цегляний стовб посеред Вел. Володимирської вул. недалеко Софійської катедри. Як виявили розкопки Лохвицького і Ставровського ця церква була трьохнавною, типу київських будов XI ст. В 1910 р. було також знайдено фундамент трьохнавної церкви XI ст. невідомої назви в садибі митрополичого дому при Софійській катедрі. Тепер на місці фундамента пороблено стежки, виложені плитами у формі розкопаного фундамента.

В середині XI ст. повстав Київо-Печерський манастир, і тут р. 1073 заклав кн. Святослав II Ярославович *соборну церкву Успенія Богородиці*, яку закінчено в 1078 р., а прикрашено і помальовано

р. 1083, м. и. при участи українського майстра О л и м п і я. Первісно церква була трьохнавною, з округлими апсидами в середині і гранчастими зовні та з банею в центрі (рис. 51—53). З мурів первісної кладки добре заховалися дві вівтарні апсиди (середня і північна). Цілком збереглася, аж до сучасного даху, західня стіна, що тепер є в середині будови. Всі ж підбанники й бані, в тому числі й головна баня, є новіших часів. В кінці XI ст. чи на початку XII ст. в північно-західньому куті головної церкви прибудовано нову невелику церковцю-каплицю (Предтеченську), теж трьохнавну із одною банею (рис. 52-к). Київо-Печерська лавра поділяла лиху долю цілого Київа. Нищили й руйнували її половці, суздальський князь Андрій, землетрус 1230 р. та ин. Підчас погрому Батия 1240 р., як, це свідчить літопис, вона була в де-яких частинах розібрана до висоти вікон; залишилася лише Івано-Предтеченська церква з непорушеною банею. Відбудовано головну церкву в 1470 р. литовсько-українським князем Семеном Олександровичем (Олельковичем). Як свідчать обслідування кладки, тоді були возстановлені зруйновані стіни і побудована баня головної церкви. Взірцем для неї служила баня Предтеченської каплиці. Звідси взяли будівничі инші деталі, як прим., зубчасті луки над вікнами, такі самі зубчасті прикраси стін і луків. Одна з них залишилася на середній вівтарній апсиді разом з иншими архітектурними прикрасами — первісним ґзимсом і меандром (рис. 53). Пізніше головну церкву ремонтував князь Константин Острожський коло 1516 р. В XVI—XVII ст. церква постійно відновлювалася й поширювалася, особливо при митроп. П. Могилі (1638—1646), гетьмані І. Мазепі (кін. XVII ст.) і нарешті в р.р. 1722—1729 після пожежі. Кілька гравюр поч. XVII ст. дають нам приблизне уявлення про зовнішній вигляд церкви після капітального ремонту 1470 р., а значить, до певної міри, відтворюють первісний вигляд. Особливо цінна гравюра 1623 р. яка представляє західній фасад головної церкви (рис. 51). Тут бачимо, що нави перекрито не безпосередньо по склепіннях, як це мусіло бути в первісній будові, але звичайними двохспадистими дашками-фронтончиками, які повстали очевидно після ремонту 1470 р. Заслуговує на увагу також форма накриття бані, яка нагадує таке саме накриття центральної бані Софійської катедри (на рис. 1651 р.) лише без маківки. В сучасному виді головна церква є п'ятинавною, а Івано-Предтеченська церква увійшла в загальну масу будови.

Третьою церквою лаври старокнязівської доби є *Троїцька над головною брамою*, побудована коло 1106 р. чернигівським князем

Миколою Давидовичем (рис. 54—55). Троїцька церква збереглася від татарських погромів 1240 р. і від пізніших руїн. Вона трьохнавна з одною банею в центрі. Апсид, по умовах будови, зовсім не було, тому церква є цілком центрального типу. Як свідчить Петро Алепський, котрий був у Києві в 1638 р., план Троїцької церкви був подібний до плану церкви над Золотою Брамою. При обслідуванні Троїцької церкви в 1881 р. виявилося, що первісна кладка стін збереглася по всій висоті стін аж до луків, лінії котрих зовні відповідають внутрішнім лініям склепінь над церквою; в підбаннику первісна кладка — до середини висоти підбанника. Будова значно ремонтована в середині XVII ст., також гетьманом І. Мазепою після 1696 р. і в р. р. 1722—1729. Вікна первісної будови були, подібно до вікон Предтеченської каплиці, оброблені зубчастими луками. Ці повибивані зубчики були помітні при ремонті церкви в 1881 р. На зовні стіни закінчувалися трьома півокруглими склепіннями, які були криті бляхою безпосередньо по склепіннях, тому дах мав мальовничу хвилясту форму. Підчас перебудови XVII ст. були заложені прогалини поміж луками, стіни надбудовані й закінчені бароковими фронтонами. Також надбудовано тоді (до висоти 2 метрів) підбанник, де пороблено високі вікна і побудовано нову барокову баню (рис. 54). Брама під Троїцькою церквою первісно мала три проходи, але бічні були заложені в XVIII ст.

Майже рівночасно з головною церквою Києво-Печерської лаври повстала в 1088 р. *Михайлівська церква Видубецького манастиря* (рис. 23). Первісно церква була трьохнавною з трьома півокруглими апсидами і одною вежею в північно-західньому куті. Крім тих руїн, які зазнала церква разом з иншими київськими будовами, її кілька разів підмивав Дніпро. Перший раз в XII ст. були підмиті апсиди, відреставровані р. 1199 майстром Милонігом — придворним архітектом князя Рюрика Ростиславовича, для чого Милоніг збудував спеціяльні опірні будови. Частина цих укріплень Милоніга була знайдена при дослідах 1916 р. (арх. В. Пещанський і Ертель). Вони представляли собою цільну чотирьохкутню бетонову площу (що служила фундаментом апсид), підперту на рогах сильними кам'яними контрфорсами. Пізніше в кінці XVI ст. ця східня частина стін знову завалилася й була відновлена з дерева П. Могилою, а коло 1765 р. з каменя на старій основі Милоніга, але замість трьох апсид тоді побудовано лише одну середню і то значно коротшу від первісної. Зі старих мурів Михайлівської церкви збереглися, за виключенням апсид, усі стіни аж до самого верху (див. затушовану частину пла-

ну — рис. 23), а навіть типові заглибини вікон у виді вставлених одна в одну ніш, як це ми бачимо і в апсидах Софійської катедри (рис. 37 і 59).

З инших більших київських церков початку XII ст. треба зазначити *собор Михайлівського «Золотоверхого» манастиря*, теж трьохнавну будову, заложену кн. Святополком Ізяславичем коло 1108 р., зруйновану татарами і відновлену на початку XVI ст. (рис. 57—58). Первісно на північно-західньому розі була вежа (свідоцтво Дмитра Ростовського), очевидно подібна до вежі Софійської катедри. Її фундамент, округлої форми, знайдено при розкопках р. 1888 (Сементковський). Тоді ж знайдено в південному куті фундамент маленької трьохнавної церкви, подібної до Предтеченської каплиці при головній церкві Київо-Печерської лаври. Ця подібність Михайлівського собору з головною церквою лаври полягає також в однаковій формі, а навіть розмірах плану, гранчастих апсид (на зовні) та инше.

З теперішніх семи бань Михайлівської церкви лише середня походить зі староknязівської доби. Шість нових бань, склепіння і бічні нави повстали при перебудові наприкінці XVII ст.

З XII ст. походять ще три київські церкви: Кирилівська, Успенська на Подолі і Трьохсвятительська.

Церква св. Кирила (рис. 17 і 56) заложена в 1140 р. кн. Всеволодом Ольговичем. Цінна вона тим, що зберегла в загальних масах, в своїй нижчій частині, первісний вид. За часів гетьмана Мазепи і митроп. В. Ясінського тут цілковито перероблено дах, поставлено 5 нових барокових бань, прикрашено новим широким хвилястим фронтоном, пілястрами та инше. Таким чином церква прийняла барокове вбрання.

Успенська церква чи собор (рис. 22) заложена в 1131—1132 р., перебудована в XV ст. Семеном Олельковичем, а в 1482 р. зруйнована Менгли-Гиреєм. В 1613 р. відновлена архітектом Себастіяно-Брачі коштом міста й з того часу стала називатися соборною. В XVII і XVIII ст. вона горіла, а після 1811 р. частинно розібрана: тоді замісць п'яти бань, які зроблено в 1613 р., виведено одну в стилі класицизма, а в 1835 р. добудовано дзвіницю в стилі ампір. Первісно дзвіниця була барокова.

Трьохсвятительська церква (рис. 21) заснована князем Святополком Всеволодовичем в 1184 р. під назвою св. Василя. Відновлена була за часів Леонтія Бронковича, ігумена Братського манастиря, в середині XVII ст. і Варлаамом Ясінським (після пожежі 1696 р.). Церква первісно була трьохнавною, невеликого розміру і своєю ви-

тягнутою формою плана і мало виступаючими апсидами — типова для Києва кінця XII ст. Результатом перебудов з'явилася шостикутна добудова з заходу, нова (четверта) нава з півдня й барокове оброблення фронтону, вікон і бані. Зі старих мурів залишилися стіни аж до висоти склепінь.

З будов по-за Києвом, але в стилістичному відношенню і будівельною технікою дуже звязаних з ним, збереглися рештки трьохнавної церкви Юра в Каневі 1144 р. (рис. 20), церква у Василькові кінця XII ст. і в Білгородці — св. Андрія 1197 р.

В *Чернигові* залишилося всього п'ять будов старокнязівської доби. Крім Спаської катедри, церкви: Успенська, Ільїнська, Борисоглібська і П'ятницька. Порівнюючи з київськими будовами, чернигівські пам'ятки збереглися значно ліпше так, що крім своїх мурів задержали склепіння і перекриття бань, а подекуди навіть стародавні прикраси. Але, як це не дивно, чернигівські будови досліджені порівнюючи мало. Після катедри, найліпше збереглася Успенська церква Єлецького манастиря заложена кн. Святославом в 1060 р. Вона трьохнавна з чотирма поперечними навами (рис. 24). Була пошкоджена в початку XVII ст. і відбудована в 1671 р. заходами чернигівського полковника Дунін-Борковського; саме тоді бані прибрали бароковий вигляд. Невеличка однонавна церква Ілії побудована коло 1072 р. (рис. 25). Її заложення ріжниться від однонавної церкви в Переяславі XII ст. (рис. 18) тим, що перша більш центрального типу, тоді як переяславська — видовженої базилікальної форми. Тип церкви-каплиці подібний до Ільїнської відомий взагалі у візантійському будівництві й специяльно у Вірменії (Кваля) і Болгарії (Бойана, Нікополь — XII—XIII ст.). Борисоглібська церква чи собор, заложенний кн. Давидом Святославичем (1120—1123 р.) і зруйнований в поч. XVII ст. Зі старих мурів заховалася ціла західня половина церкви і навіть баня над перехрестям (рис. 27). Нарешті найгірше збереглася церква Параскеви чи «П'ятницька» (рис. 26), що стояла поза оборонними валами Чернигова. З первісних мурів тут заховалася лише частина стін, тоді як стовби в середині будови, склепіння (крім апсид) і баня — пізнішої кладки. Церква була відновлена, як і инші будови Чернигова, заходами полковника Дунін-Борковського. Що-до архітектурних форм і будівельної техніки, то чернигівські будови мало чим відріжняються від київських. Одначе можемо тут констатувати, вже в середині XI ст., впливи романського будівництва і то в більшій мірі, ніж у київських пам'ятках. Так в церкві Успенській замість пілястрів уживано

півколони (рис. 24) а під ґзимсами романський аркатурний фриз; в Борисоглібській церкві знайдено головку (капітель) від колонки, прикрашену плетенкою романського стилю (рис. 41); в П'ятницькій церкві збереглися на апсидах висячі колонки-стовбчики, також романського характеру (рис. 47).

Таким чином, коли перші будови старокнязівської доби зраджують свій візантійський характер, точніше — впливи Херсонесу, Кавказу і Малої Азії, хоч і з де-якими рисами романськими, то починаючи з середини XI ст. ці останні зміцнюються, а в XII—XIII ст. вже переважають над візантійськими, як це нам вказують пам'ятники галицько-волинського монументального мистецтва.

Будівляна техніка X—XII ст. збуджує великий інтерес і дає змогу пізнати кожну будову тої доби майже безпомилково. Розкопки фундамента Десятинної церкви (Д. Мілєєв) дали досить дивні результати. Виявилось, що під фундаментом був широкий підмурок-платформа з двох рядів грубих дерев'яних бальок, положених навхрест і збитих залізними цвяхами. Все це набито грузом з жовтого пісковцю і залито вапном. Доперва на цій платформі ставився кам'яний фундамент. Подібну підготовку фундаменту знайдено в церкві Спаса на Берестові і в Білгородці (В. Хвойко). Такого рода підготовка не зовсім була певна, — при змінах вогкого і сухого ґрунту бальки пріли, а пісок з вапном западався. Цею обставиною де-які дослідники пояснюють — чому саме церкви Десятинна та Білгородська в скорому часі після збудування завалилися. Цей дивний спосіб будування навів дослідників також на думку (Шміт та ин.): чи не були перші архітекти київських церков вірменами? Останні звикли будувати церкви у себе вдома на скеляних основах і от, прийшовши на Україну, вони не могли собі уявити, як можна закладати кам'яні будови на глинистому ґрунті, і тому видумали особливу підготовку, яка нагадувала їм природній шар скелі... З другого боку, існує протилежний погляд. Напр., архітект С. Тимошенко висловлює переконання, що «якраз тільки досвідчений м і с ц е в и й будівничий-муляр, що звик будувати на непевних, насичених водою ґрунтах, міг вжити такий сміливий та ризикований засіб, звичайно припустивши, що в тому місці в ті часи була ґрунтова вода, що цілком правдоподібно, бо й зараз при глинистих ґрунтах Києва на горішній частині можна знаходити рівень ґрунтових вод досить високо. Разом же з новими будовами ті резервуари води могли бути

знищені.» Техніка кладки фундамента полягала в тому, що боки мурів укладалися з великих брилів каміння і цегли, спаяних заправою; середина заливалася цементом, до якого домішували дрібне каміння, груз, кавалки цегли. Глибина фундаментів була 2—2½ м., грубість понад 1 метр. Цегла для київських будов вироблялася на місці з київської глини, в якій є дуже мало заліза, і тому при випалюванні має жовтий колір. Завдяки високій якости глини цегла відзначалася великою міцністю. Випалювання також було дуже добре, так що цегла, добута з фундаментів X ст., дзвонить, як нова. Найстарша цегла дуже тонка, квадратової форми в 30 см. (Десятинна церква). Цегла XI—XII ст. грубша (до 5 см.) майже квадратової форми (45×36 см., 36×32, 33×33 см. і більше). Цемент робився з вапна з домішкою товченої цегли. Стіни укладалися з шару цегли на переміну з шаром цементу. Цементу вживалося дуже багато, верстви його грубші від цегли, особливо в пілястрах, арках та ин., де їх грубість була до 12 см. Часто цегла й камінь уживалися лише для зарівнювання шарів цементу. Зовнішні стіни укладалися таким чином, що шари цементу були однакової грубости, а цегла назовні стін значно виступала від шарів цементу для того, щоби краще тримався тинк. Найстарші будови не тинкувалися, лише прогалини поміж рядами цегли заповнювалися вапном рожевого коліру. Тому стіни мали «смугчастий вигляд» з жовтих рядів цегли і рожевих смуг вапна, як це почасти зберіглося у церкві Спаса на Берестові (рис. 49). Для ґзимсів, які були дуже невибагливого профілю і мало виступали від стінки, вживалися тесані кам'яні плити, шиферні або навіть марморові (Соф. катедра). Для звязування стін примінювалися дерев'яні і залізні звязки й затяжки. Для облегчення ваги бань клалися в клинах-межилучниках порожні горнці, подібно тому, як їх уживали скрізь на Сході і в римських будовах. Арки (луки) і склепіння робилися з цегли. Дах ставився не на дерев'яних крокввах, а бляха стелилася безпосередньо по склепінню. Підлога вистелювалася з кам'яних плиток (граніт, мармур, шифер, яспіс), або з полив'яних ріжнокольорових цеголок ріжної форми, які штучно укладалися в чудовий геометричний орнамент.

Архітектурні форми, хоч були дуже ріжноманітні, але в загальних рисах спільні всім будовам старокнязівської доби. Про заложення-плани та їх типи сказано вгорі. Що-до загальних мас, то треба підкреслити, що оскільки українська архітектура в початку старокнязівської доби була під впливом візантійським, головне завдання будівничого полягало в розвязані проблеми просторопі.

Тому маса і звязаний з тим зовнішній вид будови завжди підпорядковувались внутрішнім просторовим формам будови. Згідно з цим законом будівничої штуки, зовнішній поділ стін відповідав внутрішньому заложенню, а навіть форма накриття даху і бань на зовні точно відповідала внутрішнім формам. З тої самої причини будови мали мінімальну кількість декоративно-архітектурних прикрас, а де вони й були, то відповідали логічному змісту окремих конструктивних частин будови. Фасади церков поділялися переважно 4-ма пілястрами, які відповідали внутрішнім стінам і стовбам будови. Замісць пілястрів робилися півколони з капітелями, як це ми бачимо на рисунку руїн церкви на Щекавиці (Смірнов) (рис. 44), де форми капітелів наближаються до тосканського ордена, що вказує на романські впливи. Церкви вінчалися одною, 5-ма і 9-ма банями. Правдоподібно, підбанники були в першу добу розвитку староклязівського будівництва низькі, пізніше видовжувались. Підбанники й бані були переважно гранчасті (12 і 16-тикутні), але часом робилися округлі або еліпсові. Підбанник прикрашався на своїх ребрах тонкими півколонками, які закінчувалися простенькою головкою. Значіння колонок було також чисто конструктивне. Ставилися півколонки і при апсидах (переважно в західній Україні — рис. 69). Заглибини (амбразури) вікон йшли в кілька рядів у виді вставлених одна в одну ніш, завдяки чому давали сильну, глибоку тінь, що падала на вікна (рис. 37, 59). Вікон робили чимало, так що церкви були ясні, на що вказує і кольорит мозаїк. Ґзимси взагалі дуже прості, маленькі й маловиступаючі, а в часах переваги романських впливів — з зубчиками. В середині церкви пілони й колони були також витончено-прості й без прикрас, часами мармурові. Капітелі колон кінчалися у верхній частині квадратом, на якому була квадратова плита (абак); перехід від округлої форми до квадрату робили трьохкутні сферичні трикутники подібної форми до клина-межилучника бань, але у відворотному виді. Такі головки прикрашалися рівнораменними хрестами, рослинним орнаментом і візантійським акантом зі своєрідними рисами місцевого різьбярства (рис. 40 і 42). Колони ставилися поміж центральними (південними й північними) арками, підпираючи хори, і на самих хорах у виді балюстради. У вівтарях над престолом на колонках тримався т. зв. ківорій у виді шатра. Такий ківорій описується у холмській катедрі (Іпат. літопис), був і в київській катедрі, але від нього залишилися лише кавалки стовбів. На колонках також трималися галєрейки, що йшли над опасанням. В західній Україні, різбярство процвітало більше і тому колонки й капі-

телі прикрашалися розкішною різьбою, особливо на порталі головного (західнього) входу. Іконостаси, що відділювали центральну частину будови від вівтаря (пресбітерія) були зовсім низенькі, часами лише у виді поруччя, зробленого з мармурових невисоких балясин з завісою, яка затягувалася в певні моменти. В цілості ні одного такого іконостасу не залишилося, лише уламки мармурових колон, капітелів, ґзимсів то що (Михайлівський Золотоверхий манастир і Києво-Печерська Лавра).

Хто були перші будівничі-архітекти київських та инших будов — нам достовірно невідомо. Правда, літописці безнастанно вказували, що церкви будувалися «грецькими майстрами», яких привозили навіть з самого Царгороду. Але літописним відомостям не можна довіряти, — сучасники, бажаючи представити розкіш та пишність князівських будов приписували їх найкращим майстрам, а такими, на їх думку, могли бути лише «греки». Цілий будівельний план князів, особливо Ярослава Мудрого, був взорований на Царгород з такими самими назвами церков, брам і т. д., але крім того бажання забудувати Київ подібно Царгороду, крім отих назв, нічого «царгородського» у Київі не було. Самі ж будови також не мають нічого спільного з Царгородом. Вказівки де-яких дослідників (Стжиговський, Шміт) про вірменських майстрів теж треба вважати недоведеними. Правдоподібно лише те, що першими архітектами мусіли бути чужинці, але разом з тим у виконанні будов помагали місцеві майстрі-будівничі, які в скорому часі почали працювати самостійно. З місцевих українських майстрів дійшли до нас відомости лише про одного двірського архітекта кн. Рюрика Ростиславича — П е т р а М и л о н і г а. Відомо, що він, як було вказано вище, перевів дуже складну роботу укріплення стін у Видубецькій церкві, що почала завалюватися від розливу Дніпра. Дуже можливо, що він будував також инші будови Рюрика, який мав «любов неситну о зданьїх». З таких більших будов Рюрика була Овручська церква. З инших князів, що особливо плекали будівниче мистецтво, був галицький князь Володимир Василькович (1270—1288), який, як каже літопис, «бисть філософ велік» а навіть сам займався малярством.

Починаючи з XII ст., в міру того, як на Придніпрянській Україні вчащаються ворожі напади, а обезсилені князі не в стані були об'єднати й оборонити своїх земель — центр культурного життя зосереджується на західніх українських землях. З моменту ж організації галицько-волинського князівства, коли українська державна ідея находить тут відповідний ґрунт — починається в Західній Україні

новий будівельний рух. Такі міста, як Володимир-Волинський, Холм, Галич, Люблин, Овруч, Перемишль, Камінець, Острів, Бересть, Більськ, Чарторийськ покриваються новими будовами.

Досі найбільше знайдено фундаментів у Галичі (коло 30-ти). Але лише одна церква св. Пантелеймона збереглася до наших днів і то значно перебудована. Плани більших галицьких церков подібні до київських — такі ж трьохнавні з трьома апсидами, при чім одні в загальних обрисах наближаються до квадрату (церк. Пантелеймона, Спаса), инші трохи видовжені (церква під «Дубровою»). Можна лише вказати на дрібні ріжниці, прим., апсиди не так зближені одна до одної, як в київських будовах; крім головного входу пороблені двері з півдня, або півночі та ин. Стіни ставилися не з цегли й дикого каміння, а з тесаного каміння (крім галицьких церков, як свідчить Длуґош, перемишльська церква св. Івана).

Галицька катедра Богородиці, збудована в XII ст., не збереглася до наших днів. Була вона трьохнавна, або, можливо, п'ятинавна (Пеленський). Стояла в замку, мала «комари» (арки) і була оборонного характеру. Коли була збурена — невідомо; останні відомости про неї походять з р. 1255. На місці старої катедри заложена в XVII ст. Марком Шумлянським нова церква Успенська, відновлена р. 1702. В останню війну російські війська розбили церкву гарматами, і тепер вона стоїть в руїнах.

Церква св. Пантелеймона (рис. 68—71) збудована в 1200 р. за часів Данила Романовича. Її перебудовано в XVI ст., і з того часу стала католицьким костелом св. Станислава. Будова трьохнавна (рис. 68) з трьома апсидами і двома входами-порталами з заходу й півдня. Первісно мала одну баню з підбанниками, можливо, еліпсової форми. Зі старих мурів залишилися у всю висоту лише східні частини стін. Церква мала силу різьблених прикрас романського характеру, хоч спрацьованих в своєрідних та оригінальных рисах, як портали, колонки, капітелі, архівольти та ин. Особливо розкішний портал головного входу, збережений до наших днів (рис. 65). Різьба його, особливо фриз над капітелями (А), нагадує різьби ломбардських і надрейнських романських будов (приміром в Шпайєрі). Бічний портал значно скромніший, з одною парою колон і оригінально різьбленими капітелями (рис. 71). Апсиди також декоровані тоненькими півколонками з різьбленими головками (рис. 69).

З инших галицьких трьохнавних церков добре збереглися фундаменти церкви Спаса і церкви невідомої назви під «Дубровою». Перша побудована в середині XII ст. (Захаревич) розміру 19,7×17 м.,

друга розміру 20×14,5 м. — найбільша зі всіх знаних церков Галича (рис. 32—33). Особливий інтерес мають для нас знайдені фундаменти церков однонавних і центрального типу. Найперше — церква на «Цвинтариськах» (рис. 28) зовсім квадратової форми з чотирма пілонами посередині. Через те, що один бік не можна було своєчасно обсліду вати — невідомо, яку форму мала четверта стіна. Також центрального типу є фундамент будови у формі «полігону» на «Карповім гаю» (рис. 31), однак невідомо, чи це була церковця-капличка, чи скорше вежа. Форма цього фундаменту є надзвичайно цікава — близька до 11-тикутника з вибагливою хвилястою лінією зі сходу. Не менш інтересною була *церква св. Ілії* коло Крилосу (рис. 29). Середня центральна частина округла з вівтарною на $^3/_4$ округлою апсидою і прямокутним бабинцем. Коли відкинути цей останній, то матиме тип західньо-романської ротонди. План цієї т р ь о х д і л ь н о ї (трьохкамерної) кам'яної церкви староккнязівської доби для нас дуже цінний і може вказувати на якісь звязки українського кам'яного будівництва XII—XIII ст. з дерев'яним будівництвом, де основним типом являється теж трьохкамерна (трьохзрубна) будова у виді трьох квадратів чи восьмикутників, розставлених по одній лінії зі сходу на захід. Крім фундамента церкви св. Ілії, були тут знайдені різьби з архівольту (рис. 66d і 67) та инші уламки. Церква св. Ілії збудована не пізніше першої половини XIII ст. (А. Петрушевич) і була зложена з тесаного каміння; в XIX ст. стояла в руїнах і була розібрана на матеріял для ... єпископського будинку.

Инший фундамент церкви Благовіщення на «Церковищах» під Крилосом (рис. 30) вказує, що церква, правдоподібно, була теж трьохдільна. Тут знайдено кручену колонку (рис. 66b) подібної форми до колонки церкви Спаса, а навіть щось подібне до романської хімери, яка вживалася, правдопоцібно, для ринви (рис. 66f). Але особливо інтересні знаходки плиток ріжноманітної форми і барви, які штучно укладалися в геометричний орнамент, нагадуючи українську, особливо гуцульську, вишивку з таким самим геометричним орнаментом (рис. 72, 1—8).

Найдавніша відома будова, що повстала в Західній Україні ще за часів Володимира Великого, була *катедра у Володимирі-Волинському*, побудована коло 992 р., але від неї і сліду не залишилося. Инша катедра, Успенська, збудована, як це свідчить Ніконовський літопис, кн. Мстиславом Ізяславичем в 1160 р. — одинока з Володимир-Волинських будов, що почасти збереглася до наших днів (план на рис. 60). В 1491 р., як говорить Супрасльський літопис, катедра

була спалена підчас татарського нападу. Але ушкодження не були великі, бо вже р. 1494 її відновлено, при чім в літопису говориться не про віднову мурів, лише прикрас — ікони, ризи та ин. В 1683 р. і в початку XVIII ст. будова знову погоріла і була відновлена р. 1753, коли з західнього причілку добудовано поверховий фронтон в стилі пізнього ренесансу, також прорубані в стінах нові і поширені старі вікна. В р. 1782, після того, як зробили сходи в одному з внутрішніх пілонів церкви, завалився цілий стовб і частина склепінь, і нарешті в р. 1829 завалилася головна баня. В такому стані катедра була до кінця XIX ст., коли заходилися «возстановляти її в первісному вигляді». Хоч в дослідах, зроблених Праховим, Котовим і Сусловим перед реставрацією, говорилося, що «храм своїм розположенням, архітектурними формами і матеріялом безумовно відноситься до доби древніх київських будов XI—XII ст.» і що «характер цілого храму має на собі сліди візантійської архітектури і цілком аналогічний своїми формами з одночасними будівлями київського і новгородського періоду», але ці висновки зроблені в занадто загальній формі і ясно не говорять про стилістичні особливости первісної будови. На щастя збереглися рисунки Успенської катедри, зроблені до останньої реставрації (рис. 62) і вони служать нам до пізнання первісної будови. Коли відкинути на цьому рисунку передню поверхову прибудову і детальну обробку мурів, що повстали в 1753 р., то в загальних масах залишається типова романська будова з двома квадратовими вежами, що у верхній частині переходять у восьмибічну форму, і високим трьохкутним фронтоном поміж вежами. Що ці вежі первісні — вказують історичні звістки з р. 1588 і описи пожежі 1683 р. Вежі не могли повстати також підчас «відновлювання» в р. 1494, бо тоді, як вище зазначено, не було ґрунтовного ремонту: в літопису лише говориться, що «єпископ Вассіон обнови церкву іконами, ризами і сосуди, паче же книгами.» Що первісна будова мала романський характер також в деталях свідчать уламки зі старих мурів зібрані перед війною в невеличкому музеї, що був приміщений у вежі дзвіниці біля церкви*). Таким чином Володимиро-Волинська катедра в стильовому відношенні становить дуже важне переходове звено поміж будівництвом чернигівським і галицьким. Що-до останньої реставрації в р. 1896, переведеної за проєктом архіт. Котова, то тоді будову заложено ніби на старому фундаменті, але частково розібрано мури і склепіння, зовсім розібрано вежі і побудовано нову баню у псевдо-

*) Відомости про цей музей ласкаво передав авторові архіт. С. Тимошенко. На жаль, ціла збірка зникла в останню війну.

візантійському стилі. З инших Володимир-Волинських церков залишився лише одинокий фундамент *церкви над Лугою*, правдоподібно XII ст., хоч де-які дослідники готові приписати цю будову катедрі Володимира Великого (рис. 34). Від північної стінки цієї церкви ще до недавна виставали стіни до висоти одного метра. Решта будов, як «П'ятницька» церква Параскеви, каплиця Йокима і Анни, збудована в 1289 р., церква Введенська і Михайлівська безслідно загинули, або ще не знайдено їх фундаментів. На місці церкви П'ятницької тепер лише садок з мурованими стовбами і хрестами без ніяких написів.

Правдоподібно, до староклязівської доби належать найстарші мури церков у с. Зимнім (колишньої околиці Володимира-Волинського): Успенської і св. Василя . На жаль, ці будови ще й досі науково не досліджені.

Подібна доля, як Володимиро-Волинську катедру, спіткала й иншу визначну пам'ятку Волині — церкву св. Василя в Овручі. Будова повстала в сер. XII ст., але в XV ст. була вже в руїнах, головно після облоги міста Гедиміном. Р. 1784 в середині руїн поставлено невеличку дерев'яну церкву, що й зберігало будову від дальшої руїни, але в 1842 р. підчас праць над «охороною» будови завалилося склепіння і бані. В 1908 р. церква була перебудована, чи як тоді говорилося «реставрована в первісному візантійському виді» (рис. 63—64). Оскільки при перебудові основа церкви (рис. 64) залишилася непорушена, бачимо, що церква мала з західнього причілку дві округлі симетричні вежі, як в романських будовах; замість пілястрів, оточували церкву півкруглі романські колонки, західній вхід прикрашений романським порталом,в ґзимсах (у збережених мурах) уживано романський аркатурний фриз і т. и. Але новітні реставратори, маючи тенденцію відновити первісний «візантійський вигляд» не знали, що мають робити з тими зовсім не візантійськими формами будови. Якщо портал більш-менш залишився романський, то вже зовсім недоладно обрізані півколонки і невідповідно перекриті вежі ніби то «візантійськими банями». Таким чином первісний вигляд будови цілком знищено, а тому церква хоч як «науково» реставрована арх. Щусевим, вийшла у псевдовізантійському стилі.

Подібною до овручьської була Борисоглібська церква в Коложі коло Гродна, теж з другої половини XII ст. Цікава вона своїм способом мурування: тут були подвійні мури, а в стінах для облегчення будови клалися глиняні горшки. До серед. XIX ст. церква стояла

непорушно, а завалилася лише тоді, коли «Спеціяльна комісія» при петербурзькому «Святійшому Синоді» почала будову «укріпляти».

Дуже обмежені відомости маємо про церкви Холма. Тут була катедра, правдоподібно, заложена ще Володимиром Великим, церкви побудовані кн. Данилом: Івана Золотоустого, Козьми і Дем'яна і велика церква Богородиці. Все це загинуло під час величезної пожежі Холма р. 1259. В слідуючому році була відновлена лише церква Богородиці, але й вона в послідуючі часи безслідно щезла... Одначе про холмські церкви маємо дуже цікаві описові історичні звістки, які дозволяють нам мати уявлення про тодішні стики західніх українських земель з центральною Европою (Німеччиною, Угорщиною та ин.), звідки йшли впливи західнього романського й ґотицького мистецтва. Отже, про церкву Ів. Золотоустого з Іпатієвського літопису знаємо, що вона була на 4-х стовбах (3-хнавна?) з капітелями прикрашеними людськими масками. Арка вівтарної апсиди опіралася на колони, вирізані з цілого каміня. Підлога вилита з чистої міді та олова. Три вівтарні вікна прикрашені «римським шклом» (вітражі ?). Портали, головний і бічний, були виложені білим галицьким і зеленим холмським камінням, прикрашені визерунками, вирізаними «ніким хитріцем Авдієм». Крім того, над головним порталом була фігурова поліхромічна різьба Христа, а над північним — — Івана Золотоустого. Все це, добавляє літописець, «огонь попалив» (1259 р.).

Що торкається будов по инших містах Західньої України, то про них маємо лише історичні звістки. Так, наприклад, в Перемишлі, як свідчить польский історик XV ст. Длуґош, була церква Івана, збудована кн. Володарем Перемишльським (†1124 р.). В Люблині в кінці Х ст. засновано церкву Миколи, перероблену в XVI ст. на католицький костел (А. Лонгинов), а в 1250 р. князь Данило побудував у замку каплицю св. Тройці, перебудовану в 1395 р. на костел. Також є літописні звістки, що кн. Володимир Василькович (1270—1288) побудував у Камінці-Литовському церкву Благовіщення, в Любомлі — Юрія, дві инші церкви в Берестю і в Більську. Нарешті, в Острові (Люблинська земля) була церква Михайлівська, побудована в 1276 р., в Шумську — церква Симеона і невідомих назв в м.м. Полонне, Жидичин, Турів.

Закінчуючи огляд церковного будівництва треба ще одмітити тип округлих церков-каплиць т. зв. ротонд, з яких ні одної не задержалося в цілости. Такі округлі ротонди були в Херсонесі (Айналов), у Галичу (див. вище) та, можливо, у Вишгороді коло Київа

(Борисоглібська), заложена, правдоподібно, коло 1115 р. і відома лише з мініятюр XIV чи XV ст. (Срезневський, Заплеталь). Одинокою ротондою, що збереглася до наших днів є *церква в с. Горяни* коло Ужгороду (рис. 73—75). Де-які мадярські дослідники датували цю будову навіть VIII—X ст., а найновіші дослідники (Заплеталь) кінцем XIV. Зрештою будова ще добре не обслідувана, а зовнішні прикраси, що говорили б про час будови, не збереглися чи заховані під тинком. Оскільки можна обслідувати цегляну кладку в де-яких облуплених місцях мурів, там збереглася цегла квадратової форми, висока на $4\frac{1}{2}$ до 5 см. і широка на 30 см., що разом з якістю матеріялу говорить про спорідненість цієї будови з будовами Київа та Галича XII чи XIII ст. До ротонди згодом добудовано (XV—XVI ст.) прямокутну наву в стилю ґотики. Але сама ротонда має в плані форму округлу (рис. 75). В середині є шість маленьких півкруглих ніш апсидальної форми, які розположені навколо цілої будови. На них стоїть шостикутний низький підбанник з округлою сферичною банею. Вікна мало видовжені й закінчуються півкольними склепіннями. Що-до накриття бані, то воно повстало під час ремонту на початку XX ст. і в стилевому відношені видержано в стародавніх зразках у формі середньовічного шолома.

Про будівництво цивільне й замкове старокнязівської доби не можемо мати якогось певного уявлення тому, що майже всі пам'ятки загинули або залишилися від них лише напівзруйновані частини. Відомо, що кам'яні замки були у Київі, Володимирі, Галичі, Холмі. З того почасти збереглися вежі в Холмі, Камінці, Люблині й Дорогобичі. Про муровані замки-палаци подають літописи звістки, що їх мала кн. Ольга ще в IX ст. у Київі та Вишгороді (коло Київа). В X ст. князівський замок-палац був коло Десятинної церкви. В 1882 р. робилися спроби (Звенігородський) відкрити фундамент князівського палацу, але з огляду на трудність того роду робот (пізніші забудовання) знайшли лише три сторони великого полігонального фундаменту з дуже тупими кутами. З літописних звісток (Слово о полку Ігоревім) виходило б, що дах палацу мав дерев'яну конструкцію, критий золоченою бляхою, як де-які київські церкви.

З останків будов фортифікаційного характеру залишилися у Київі руїни т. зв. «*Золотої брами*», збудованої не пізніше 1037 р. Вона складалася з двох стін від 15 до 17 метрів довгих, які були сполучені арками («комарами») і склепіннями. Стіни грубі до 1 метра, проїзд поміж мурами — властива брама — коло 7 метрів. Стіни

брами лучилися з дерев'яними фортифікаційними будовами. Над брамою була церква Благовіщення з золоченим накриттям, від чого получила назву сама брама (В. Антонович). З половини XVII ст. маємо рисунки брами, але вони не зовсім певні (рис. 76). Тепер від цілої будови залишилися лише рештки стін заввишки коло 9 метрів і маленький фрагмент арки. Від инших брам у Київі, як прим., «Львіська брама» XI ст. (на місці церкви «Усіх скорбящих») не залишилося і сліду. А від мурованих замків княжих міст Володимира, Холма, Галича (на місці сучасного села Крилоса) та ин. залишилися одні земляні вали, не розкопані і не досліджені. (В Холмі замок побудував кн. Данило в 1237 р.). Старі польські хроніки згадують також дерев'яний замок у Люблині: «Данило, осадивши Люблин, взяв замок і город (tam castrum, quam civitatem), підбив собі всю люблинську землю, збудував серед замку округлу кам'яну вежу». Що-до веж старокнязівської доби, то ми маємо де-які літописні вказівки про їх характер та призначення. Будувалися вони 1) глухі, у виді колон, які ставилися на дорогах з попільницями, 2) сторожеві вежі, які ставилися далеко від міста, 3) сторжеві вежі коло мійських брам і, нарешті, 4) вежі оборонного характеру в самому замку — «гóроді». Тип веж 2-й і 3-й відомий у Холмі, Городні, Камінці, Бересті, Люблині.

Єдиними пам'ятниками цивільного будівництва, які збереглися до наших днів, є дві вежі коло Холма і одна вежа в Камінці «Литовському» коло Берестя. Обидві холмські вежі квадратові — одна коло села Білавіно в 2-х кілометрах від сучасного Холма, друга в с. Столп'є в 10-х кілометрах від міста. Від *Білавінської вежі* залишилася лише північна стінка з невеликими рештками двох инших стін. Вона квадратова з боками коло 8 метрів. Стінка груба на 1 метр і в 1885 р. була коло 13 метрів висока (Хрусцевич). В ній є одно над другим двоє прекрасно збережених стрільчастих (гостролучних) вікон з шліфованими кам'яними лиштвами і рештками тинку. Третє (верхнє) вікно напівзруйноване і має неправильну форму. Треба припускати, що кожне вікно було в окремому поверсі. Вхід був з боку Холма або з заходу. Мури виведено з місцевого каміня — синього, білого і жовтого, звязаного цементом. В руїнах не знайдено (р. 1885) ні цегли, ні заліза чи дерева, лише були гнізда, очевидно, для дерев'яних бальок. На стінці вище третього вікна сконстатовано рештки склепінь. *Столпенська вежа* (рис. 77) квадратова на зовні і округла в середині; майже такого розміру, як Білавінська, але збережена в ліпшому стані. Вона була не одинока — у віддаленні 8—10 кроків

від неї знайдено фундаменти инших будов. В 30-х роках XIX ст., під час будування люблинської шоси, зроблено коло Столпенської вежі контрфорси, але так зле, що вже в р. 1885 були напівзруйновані і відстали від давніх мурів! В тих же 30-х роках, крім Столпенської вежі, було ще дві, з яких одну цілковито розібрано для потреб шосе... а в другій знесено верхні частини мурів. Для ремонту шосе нераз бралося каміння і з існуючої Столпенської вежі, особливо з нижчих частин. В середині вежі є сліди склепінь. Висота її в 1885 р. була коло 20 метрів. Вхід з заходу, стрільчастий, обложений шліфованими лиштвами розміру 1×2 м. Слідів тинку не знайдено. Зовні на стінах залишилися гнізда якихось бальок, можливо від консолів (підпор) галєрейок чи висячих бальконів, як це звичайно вживалося в оборонних вежах. Столпенська вежа мала кілька поверхів з вікнами і стрільницями, переважно з західнього боку і по дві з инших боків вежі. У найвищому ярусі помітні отвори, виложені червоною цеглою зі слідами орнаментики. Перша історична звістка про існування одної холмської вежі є в Іпат. літопису під р. 1259 після обнови Данилом: «Стоїть же столп поприще (в 2 кілом.?) от града камен, а на нем орел камен ізваян, висота же камени десяти лакоть, с головами же і с подножьками 12 лакоть.» Що вежі побудовані ще до Данила вказує літописець тим, що вежа «стоїть», але не «созда» її Данило, як це зустрічаємо в літопису в инших місцях. Ще й досі остаточно не доведено, чи ті вежі входили в загальну масу будов оборонно-замкового характеру, яко укріплення Холма, чи були вони пограничними вежами-замками поміж Галицько-Волинською державою і Польщею, чи, нарешті, вежами замку, побудованого якимось князем для полювання. Крім цих веж коло Холма була ще одна вежа в самім Холмі (літописні звістки), заввишки коло 15 метрів, з тесаного каміння і з дерев'яним верхом. Ця вежа загинула під час пожежі і потім не була відновлена. *Камінецька вежа* (Берестейщина), побудована кн. Володимиром Васильковичем, відріжняється способом будування і архітектурними формами (рис. 78). Вона з цегли, округла, мала три поверхи і закінчувалася ґзимсом, який зберігся лише частково. В поперечнику має коло 13 метрів, висотою 27 метрів. Вікна з півкольними склепіннями. Як каже літопис (Іпат.), таку саму вежу поставив Володимир у Бересті, а Мстислав у Чарторийську. Стилеві ознакі цих будов (форма вікон, дверей, особливо ґзимсу Камінецької вежі) говрять досить яскраво, що тут переважали впливи західні з характеристичними рисами романського замкового будівництва. Те саме можна сказати й про вежу в

Дорогобичі, збудовану з цегли, що мала романський фриз і романський орнамент.

Найтемнішою, але й найцікавішою сторінкою архітектури старокнязівської доби є д е р е в ' я н і ц е р к в и. З цілком зрозумілих причин пам'ятки дерев'яного будівництва не могли заховатися до наших днів, а найстарші дерев'яні церкви, які збереглися в перебудованому виді, походять з кінця XVI ст. (Потилич в Галичині). Між тим, дерев'яних церков у старокнязівську добу була сила. Кам'яні будувалися лише в головних центрах та містах. Всі ж церкви в менших оселях та містах, на меншу кількість людей, робили з дерева, тим більше, що недостачі в матеріялі не було... Вище з'ясовано, що історичні звістки про велику кількість церков у Києві відносяться якраз до дерев'яних церков. Про це ясно зазначає літописець, кажучи, що Володимир Великий по прийняттю християнства «повелі» не тільки «ставити» церкви (отже кам'яні), але й «рубити» що відноситься іменно до дерев'яних церков. Якими були ці дерев'яні церкви — ми не маємо прямих вказівок, але є змога до певної міри встановити цей тип будов, користуючись методою дослідження йдучи в обратному хронологічному порядкові («поворотно-порівнююча метода») і таким чином нав'язуючи звязки з старокнязівською добою.

Всі знані найстарші існуючі дерев'яні церкви XVI—XVIII ст. дають більш менш один тип церков т р ь о х к а м е р н и х (трьохзрубних) і п' я т и к а м е р н и х у виді рівнораменного «грецького» хреста. Що-до перекриття, то вони мали від одної до п'яти бань, часами без залежности від кількости зрубів, с. т. на 3-камерних — 1 і 3 бані, на 5-тикамерних від одної до п'яти бань. Гравюри (штихи) XVI—XVII ст., як рисунки окремих міст та їх планів, окремі гравюри манастирів та церков, гравюри наших перводруків і т. д. вказують, що цей самий тип трьохкамерної і п'ятикамерної церкви існував в XVI і XVII століттю. А коли приймемо на увагу, що зарисовані пам'ятники на гравюрах XVI—XVII ст. походять з кількох століть раніш — будемо мати образ дерев'яного будівництва XIV—XV ст. Про такий самий тип говорять і описи сучасників половини XVII ст. (прим. П. Алепський). На мініятюрних рисунках рукописних книжок XI—XV ст. знову зустрічаємо той самий тип дерев'яних церков. Так напр., на Радзивилівському списку літопису є один рисунок п'ятибанної (п'ятизрубної) церкви, яку бачимо і в пізніших гравюрах і в збережених пам'ятках. Цей рисунок показує, що тип українських п'ятизрубних церков існував в XIV і XV ст. (Г. Павлуцький). На-

решті в «Ізборніку» кн. Святослава Чернигівського з 1073 р. є кілька рисунків, які графічним способом передають знову ж трьохбанну (трьохзрубну) церкву. Зовсім подібний рисунок є і в Київській псалтирі XI ст.

Яким чином і коли повстав тип трьохзрубної дерев'яної церкви? Де-які дослідники ведуть його від хатнього будівництва, ґрунтуючись на свідоцтві арабського мандрівника Ібн-Даста і глухих вказівках про те, що більші будови старокнязівської доби були трьохзрубні. Ще більш сміливу гіпотезу робить Мокловський, ведучи українське церковне будівництво від будівництва поганських храмів. Не заперечуючи тому, що хатнє будівництво могло мати вплив на перші християнські дерев'яні церкви, все ж таки треба вважати більш певним, що трьохзрубні дерев'яні церкви повстали з таких самих мурованих, тим більше, що в цілій історії української архітектури муроване й дерев'яне будівництво завжди йшло в парі, обоюдно впливаючи одно на одне. Таким чином значіння мурованих будов в питанню генези дерев'яного будівництва набирає першорядного значіння.

П'ятикамерні церкви, як це з'ясовано вище, були ще в Херсонесі — у формі рівнораменного хреста і округлих баптистерій з 4-ма півокруглими закапелками (апсидами), розставленими навхрест. Такий самий центральний тип церков з 5-тикамерним заложенням відомий на Україні в XV—XVIII ст. (Церква в Сутківцях на Поділлі 1476(?) р., перебудова церкви Спаса на Берестові з середини XVII ст.).

Про існування трьохкамерних церков у старокнязівську добу маємо більш певні докази в тих кам'яних невеликих церквах, які дійшли до наших днів. Коли ми переглянемо в хронологічному порядкові всі менші українські кам'яні церкви, які своїми розмірами, очевидно, найбільше наближаються до таких же дерев'яних, то побачимо, що трьохкамерна церква існувала на Україні без перерви від XIII ст. аж до наших днів.

Нам вже відома трьохкамерна мурована церква XII—XIII ст. св. Ілії у Крилосі (рис. 29) і церква Благовіщення в тому ж Галичі XII—XIII ст. (рис. 30), що, правдоподібно, також була трьохдільною. Далі маємо трьохкамерні церкви: в Рогатині XIV—XV ст. (Зубрицький, Мокловський), хоч в ній відбилася ще спадщина великих трьохнавних церков; церква в Риботицькій посаді і Залужу (також в Галичині) XVI ст. (Ковальчук) з планом цілком подібним до дерев'яних існуючих церков XVII—XVIII ст., і нарешті Трьохсвятитель-

ська церква при Успенській церкві у Львові кінця XVI ст. В XVII—XVIII ст. трьохкамерні муровані церкви на Україні є вже загальним явищем.

Все це переконує нас, що в старокнязівську добу існували трьохзрубні і, можливо, трьохвежні дерев'яні церкви. Але які були окремі архітектурні форми тих церков і найперше накриття бань — нам достовірно невідомо. Цікавий є лише факт, занотований в старокнязівську добу, а саме, — свідоцтво арабського мандрівника Ібн-Даста, що церкви давніх русів-українців мали таке саме накриття, як і їхні зимові хати. Ця історична звістка підтверджується також тим, що найстарші існуючі дерев'яні церкви (в Галичині), які найбільше зберегли архаїчних рис (особливо на Бойківщині), мають якраз рід «хатнього» перекриття бань у виді ступіньчасто-пірамідальних дахів. В питанні генези українського дерев'яного будівництва важно для нас також те, що збережені дерев'яні церкви та особливо дзвіниці задержали в своїх формах та окремих деталях (як двері, вікна, ґзимси та ин.) не тільки багато архаїзмів ґотицьких але й романських, не кажучи про візантійські, які все відогравали визначну ролю. Правда, всі ті чужі впливи народній геній вмів цілковито перетворювати й переробляти згідно зі своїм смаком, даючи своєрідні зразки власної могутньої творчости.

Крім мурованих фортифікаційних будов, були також дерев'яні укріплення, як свідчить польський історик XV ст. Длуґош, у Володимирі-Волинськім, Холмі та ин.; відомо також, що такі укріплення були у Київі коло Золотої Брами та по всіх инших більших містах України. Всі вони були з великих брусів, стояли на природніх пригорках і були оточені великими ровами. Яких будь слідів та планів тих укріплень, розуміється, не залишилося. Найстарші описи дерев'яних замків походять лише з XV—XVI ст. Так, напр., зберігся досить докладний опис Кам'янець-Подільського замку (дерев'яного) з кінця XV ст., який дозволяє нам мати якесь уявлення про стан замку, в якому він перебував в XIV ст. Але ці часи належать вже до иншої доби розвою українського мистецтва — доби ґотики.

Цілий ряд археологічних розкопок (В. Хвойка, В. Городцева, Н. Макаренка та ин.), історичні звістки та ряд спостережень над сучасними хатами дали можливість, до де-якої міри, встановити тип українських хат старокнязівської доби. Правдоподібно, були це 1) хворостяні мазані житла (свідоцтва Гельмольда та арабських письменників) і 2) рублені оселі. З розкопок хат

3

київських ремісників старокнязівської доби виявляється, що будови мали в плані форму продовгастого прямокутника з прибудованими сіньми; стіни зложені з грубих смерекових бревняків; ціла хата будована у глибокій ямі і лише трохи підіймалася над поверхнею землі. В Білгородці, крім таких самих півземлянок, знайдено більший будинок (коло 8×4 м.), очевидно рублений, переділений на дві хати. Стіни стояли на підвалинах, вкопаних в канави; з півдня прибудовані сіни; з середини стіни обмазані глиною й виложені коліровими, полив'яними гончарськими плитками. Подібні до цього були знайдені в Білгородці ще два будинки. Землянки в городищі «Шаргород» (Васильківський пов. на Київщині), які датують початком старокнязівської доби, були ріжного розміру (3—4 на 4—7 мет.); всі хати мали дерев'яні стіни, обмазані глиною зі слідами побілки. Подібні до київських землянки, також XI—XII ст., були розкопані на Харьківщині в городищах «Донецьке» під Харьковом і «Круте» в Охтирському повіті (Городців). Аналогічні результати дали розкопки Макаренка в городищі «Монастирище» під Ромном на Полтавщині розміром коло 4×4,5 м. і глибиною (нижче землі) коло 1 метра.

*

Сучасний стан дослідження мистецтва старокнязівської доби не дає повної можливости з'ясувати загальну картину розвитку українського будівництва X—XIII ст. та прослідити еволюцію форм і їх місцевих відмін протягом віків. На перешкоді тому є найперше та обставина, що майже всі будови старокнязівської доби при пізніших ремонтах та перебудовах цілковито втратили свій первісний вигляд. А досліди, які переводилися в ріжних часах над рештками будов, не всі в потрібній мірі точні й не всі мають однакову наукову вартість; де-які будови, як відомо, й зовсім не досліджені.

Все ж таки ті численні пам'ятки, які у великій кількости залишилися, бодай хоч в закладі-фундаменті, до певної міри з'ясовують нам поступовий розвиток і ті зміни, які переходила українська архітектура зазначеної доби в залежности від впливів світових стилів та місцевих особливостей. В цьому розумінні найбільше матеріялу дають нам трьохнавні церкви, — тип будов, який був на Україні вже цілком усталений від початку XI ст. До другої половини XI ст. план усіх трьохнавних церков наближався (у загальній масі) до квадрату і мав лише 3 поперечні нави (проходи); якщо й була четверта поперечна нава з заходу, то служила, здебільшого, нартексом (сіньми), часто для сполучення двох західніх веж або для опасання, що

йшло навколо церкви (Спас на Берестові, катедра Спаса в Чернигові, Михайлівська церква Видубецького манастиря). Головною ж ознакою всіх церков першої половини XI ст. є центральність плана і просторового об'єму, який ясно зберігається у вищезазначених церквах і в Софійській катедрі в Київі. Осередками найбільшого мистецького й будівельного руху до середини XI ст. був Київ і в меншій мірі Чернигів (Див. таблицю в кінці книжки: «Хронологія будов»). В стильовому відношенні переважав характер візантійського будівництва т. зв. середньої доби розвитку візантійського мистецтва, на що вказують заложення-плани, техніка кладки, склепіння, бані, перекриття, деталі та инше. Однак не можна знайти значної аналогії поміж візантійським і українським будівництвом XI—XII ст. Спроби, які робили дослідники для встановлення звязку поміж царгородськими та иншими будовами («Нова церква» Василя I в Царгороді, Софія в Солуні, Мокві у Вірменії) і Софійською катедрою у Київі, не дали певних результатів, тим більше, що об'єкт, який вибрали дослідники, якраз найменше надавався до того рода порівнянь. Софійська катедра не дає певних аналогій ні в Візантії ні на Заході, а являється самостійним пам'ятником світового мистецтва. Хоч до половини XI ст. візантійські впливи в українській архітектурі переважали, але рівночасно помітні були і романські елементи. З останніх можемо вказати на систему веж з західнього причілку (Софійська катедра у Київі, катедра в Чернигові), трьохкутні луки, півколони-пілястри, звисаючі аркатурні фризи та инше. Той самий візантійсько-романський характер бачимо і в вікнах руїн Золотої Брами у Київі з рисунків 1651 р.

Від другої половини XI ст. і в XII ст. план трьохнавної церкви еволюціонує в напрямку видовження своєї форми (зі сходу на захід), переважно на рахунок приставлення четвертого поперечного проходу, через що в середині будови повстає шість стовбів-пілонів; натомісць апсиди, особливо в кінці XII ст., робляться мало виступаючими (Головна церква Київо-Печ. лаври, Собор Михайлівського Золотоверхого манастиря, Успенська катедра у Володимирі-Волинському, церква над Лугою там же, Трьохсвятительська церква у Київі). Ця витягненість плану втрачає ясно-підкреслену центральність, яку бачимо в церквах першої половини XI ст., і таким чином план церков другої половини XI ст. і XII ст. більше наближається до західніх базилік. Західні романські впливи виявляються також у заміні пілястрів у фасадах на півколони (церкви: невідомої назви на Кудрявці у Київі, на Щекавиці там же, над Лугою у Володимирі-Волин-

ському, мала однонавна церква в Переяславі, Трьохсвятительська у Київі, св. Василя в Овручі — всі з XII ст.), далі в деталях, як оброблення плетених головок колон, звисаючих півслупків (Чернигів) та ин. Також помітно міняється топографія будов. — Будівельний рух зосереджується у Київі лише до половини XII ст. (див. табл. «Хронологія будов»), а пізніше помітно переноситься до инших менших культурних осередків, як Овруч, Володимир-Волинський, Переяслав, Острів та ин. Правда, в самому кінці XII ст. в Київі ще з'являється проблиск будівничої праці (невелика Трьохсвятительська церква), але з тим, щоби на довший час знову завмерти...

Від другої половини XII ст. і особливо в кінці XII і в XIII ст. культурне життя зосереджується головним чином в західньо-українських землях (Володим.-Волинський, Галич, Холм, Овруч), де еволюція форм будов набірає особливого забарвлення. Перенесена сюди надніпрянська будівельна традиція затримує план київських трьохнавних церков першої половини XI ст. наближених до квадрату (Галич, Овруч), хоч і з де-якими дрібними змінами конструктивного характеру. Оброблення ж стін і, правдоподібно, накриття приймає виразно-романського характеру, хоч і в значно модифікованій формі. Про це нам ясно вказує система симетричних веж з головного причілку (Володимир-Волинський, Овруч), портали, аркатурні фризи, колонки з капітелями, орнаментальна різьба (Галич), вітражі, поліхромічна різьба (Холм) і техніка кладки з тесаного правильно обробленого каміння (церкви в Галичу і Перемишлі). Такий самий романський характер мають вежі в Холмі та Камінці-Литовському.

*

Перший розцвіт українського мистецтва старокнязівської доби дав ґрунтовну основу для дальшого розвитку українського мистецтва. Молодий, повний сил та енергії нарід був оселений на старих гніздах і мав досить життєздатних сил для природнього поступового розвою. Цьому розвою запорукою було суспільне та державне життя, яким почала жити Русь-Україна в X—XII ст. Ставши на «власну ногу», мусіла шукати стиків з иншими народами, з иншими культурними осередками. Вона їх хутко знайшла... Великі культури Сходу й Заходу, йдучи через українські землі, зустріли тут відповідний ґрунт для свого поширення.

Український нарід, користуючись із загальної скарбниці світової творчости, на тому не спинився, — на тлі чужих впливів зумів створити н о в і цінности, своєрідні та оригінальні, для того, щоби

в свою чергу свої мистецькі надбання, свої осягнення передати иншим народам — всесвіту!

Не доводиться спинятися на доказах про впливи української архітектури старокнязівської доби на всі сусідні краї та народи. На схід ці впливи сягали до Новгорода, Пскова, Суздаля, Володимира на Клязмі, а звідси йшли на Москву. На захід — до Польщі та ин. країв. Спеціяльно до Новгорода в XI ст. вся архітектурна штука йшла виключно з Київа або через Київ. Таким чином Київ був тим культурним огнищем, звідки йшло світло і до північно-московських земель навіть в XII—XIII століттях. Ціла польська т. зв. «романська» архітектура повстала також під впливом «руської», як це вказують і польські історики (Зубрицький). Що-до впливів на дальші краї, то вони ще добре не з'ясовані, але все же таки є відомости про «руські» (українські) церкви на Атоні, в Царгороді та в Єрусалимі.

ХРОНОЛОГІЯ ВАЖНІШИХ БУДОВ СТАРОКНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ

(існуючих або зі знайденими рештками)

Століття	Рік	Назва будови	Тип будови	Місцевість
X	986—996	Десятинна церква	трьохнавна	Київ
?		Княжий замок		,,
XI	1017	Катедра св. Софії	п'ятинавна	,,
		Катедра Спаса	трьохнавна	Чернигів
?		Спас на Берестові	,,	Київ
?		Церква Ірини	,,	,,
		Церква невідомої назви в митрополичій садибі при Соф. катедрі	,,	,,
	не пізніше 1037	Золота Брама		,,
	1060(?)	Успенська церква Єлецького манастиря	трьохнавна	Чернигів
	1072	Церква Ілії	однонавна	,,
	1073	Головна церква (Успенська) в Київо-Печерській лаврі	трьохнавна	Київ
	1088	Михайлівська церква Видубецького манастиря	,,	,,
XI-XII		Церква невідомої назви на Кудрявці	,,	,,
XII	1106	Троїцька церква над головною брамою Київо-Печер. л.	,,	,,

Століття	Рік	Назва будови	Тип будови	Місцевість
XII	1108	Собор Михайлівського Золотоверхого манастиря	трьохнавна	Київ
	1120—1123	Церква Бориса і Гліба	,,	Чернигів
?		Церква в Переяславі	однонавна	Переяслав
	1131—1132	Успенська церква на Подолі	трьохнавна	Київ
	1140	Кирилівська церква	,,	,,
	1144	Церква Юра	,,	Канів
		Церква невідомої назви на Щекавиці (з рис. 1651 р.)	,,	Київ
серед.		Церква Василя	,,	Овруч
	1160	Катедра (Успенська)	,,	Володимир-Волинський
		Церква над Лугою	,,	,,
?		П'ятницька церква		,,
		Борисоглібська церква		в Коложі коло Гродна
		Церква Параскеви (П'ятницька)	,,	Чернигів
?		Церква Михайла		Острів
		Катедра Богородиці	п'ятинав.(?)	Галич
серед.		Церква Спаса	трьохнавна	,,
	1184	Трьохсвятительська церква	,,	Київ
	1194(?)	Церква св. Василя с. Зимне		Володимир-Волинський
?		Церква Успенська ,,		,,
		Церква у Василькові		Васильків
	1197	Церква Андрія		Білгородка
XII-XIII		Церква Благовіщення на «Церковищах» під Крилосом	однонавна	Галич
		Церква невідомої назви під «Дубровою»	трьохнавна	,,
		Столпенська вежа	квадратова	Холм
		Білавінська ,,	,,	,,
		Горянська ротонда	округла	коло Ужгороду
		Церква Ілії коло Крилосу	трьохдільна	Галич
XIII	1200	Церква Пантелеймона	трьохнавна	,,
		Церква на «Цвинтарпськах»	,,	,,
		Церква(?) на «Карповім гаю»	полігон	,,
	1270-1288?	Вежа в Камінці	округла	Камінець-Литовський

ГОЛОВНІША ЛІТЕРАТУРА.

Айналовъ — Лѣтопись о начальной порѣ русскаго искусства, СПБ. 1904.

Його ж — Искусство Кіевской Руси. «Книга для чтенія по росс. исторіи», 1904.

Його ж — Мраморы и инкрустаціи Кіево-Софійскаго собора и Десятинной церкви. Труды XII Археол. съѣзда т. III, Москва, 1905.

Його ж — Архитектура черниговскихъ церквей. Труды XIV Археол. съѣзда въ Черниговѣ, 1909 г. III, проток. ст. 67.

Айналовъ Д. и *Рѣдинъ Е.* — Кіево-Софійскій соборъ. Записки И. Русск. Археол. Общ., нов. сер. IV, 1890.

Антоновичъ В. — Кіевъ въ Княжное время, Кіевъ, 1897.

Антоновичъ Д. — Скорочений курс історії українського мистецтва. Гл. II: Доба візантійсько-романська, Прага, 1923 (літогр.).

Антонинъ, іеродіаконъ — Кіево-подольская Успенская церковь, Кіевъ, 1891.

Батюшковъ — Памятники русской старины, СПБ. 1872, IV—V, VII.

Бобринскій — Кіевскія миніатюры XI в., СПБ. 1902.

Возстановленіе древней православной святыни. Мстиславовъ храмъ Успенія Бож. Матери во Владимірѣ-Волынскомъ, СПБ. 1896.

Bołsunowski K. — Najdawniejsze pomniki chrześcjaństwa na Rusi. «Zjazd histor. pols. w Krak.», III.

Вильчинскій О. — Начало Руси, СПБ. 1906.

Gawroński R. — Ślady kultury starego świata na Rusi Kijowskiej, Kraków, 1917.

Голубець М. — Начерк історії українського мистецтва. III. Мистецтво держави Володимира і Ярослава. IV. Мистецтво Галицько-Волинської держави, Львів, 1922.

Горностаевъ Ѳ. — Объ архитектурѣ древнихъ храмовъ Чернигова до монгольскаго періода. Труды XIV арх. съѣзда въ Черниговѣ 1909 г., т. III.

Грушевський М. — Історія України-Руси, т. III, Львів, 1905.

Евгеній, митроп. — Описаніе Кіево-Печерской Лавры, Кіевъ, 1826.

Eliasberg Al. — Russische Baukunst, München, 1922.

Завитовичъ В. — Къ вопросу о времени сооруженія храма св. Софіи въ Кіевѣ. Труды Кіев. Дух. Академіи, 1916.

Закревскій Н. — Описаніе Кіева. Москва, 1868.

Залозецький В. — Горянська замкова каплиця. «Науковий Збірник», Ужгород, 1925.

Zaplcial Fl. — Horjanska Rotunda (r. 1393—1414), Olomouc, 1923.
Захаренко М. — Кіевъ прежде и теперь, Кіевъ, 1888.
Zacharjewicz — Wykopaliska w Załykwi nad Dniestrem. «Dźwignia» 1882, zesz. 9—10.
Zuła W. — Najstarszy zabytek epoki romańskiej we Wsch. Małopolsce. «Slowo Polske», Ч. 226—227, Lwów, 1920.
Кіевскій Софійскій Соборъ. Древн. Россійск. госуд. I—IV. Изд. И. Рус. Арх. Общ. СПБ., 1871—1887.
Кондаковъ — Исторія Византійскаго искусства, 1891.
Кузьминъ — Нѣсколько соображеній по поводу уничтоженныхъ и уцѣлѣвшихъ памятниковъ старины въ Кіево-Печ. Лаврѣ. «Искусство», Кіевъ, 1900, II.
Лашкаревъ П. — Кіевская архитектура X—XII в. Кіевъ, 1874.
Його ж — Церкви Чернигова и Новгорода-Сѣверска. Труды XI Археол. съѣзда 1899 г., т. II, Москва, 1902.
Його ж — Остатки древнихъ зданій Кіево-Печ. Лавры. Труды Кіев. Дух. Академіи, 1883, I.
Його ж — Церковно-археологическія изслѣдованія, Кіевъ, 1898.
Лебединцевъ П. — О св. Софіи Кіевской. Труды III Археол. съѣзда, I.
Його ж — Кіево-Печерская Лавра въ ея прошедшемъ и нынѣшнемъ состояніи, «Кіевск. Стар.», 1886.
Левицкій О. — Историческое описаніе Владиміро-Волынскаго Успенскаго храма, Кіевъ, 1892.
Лонгиновъ А. Памятники русской старины въ г. Люблинѣ. «Памятн. рус. старины П. Батюшкова», СПБ., 1885, т. VIII.
Лукомскій Г. — Волынская старина (описаніе памятниковъ старинной архитектуры). «Искусство въ Южной Россіи», Кіевъ 1913.
Його ж — Старые годы, Берлинъ, 1923.
Його ж — Киев, Мюнхен, 1924.
Łuszczkiewicz W. — Kościół św. Stanisława pod Haliczem. «Sprawozd. Komis. do badan. histor. sztuki w Pols.» Kraków, 1880, t. II, z. I.
Макаренко Н. — Древнѣйшій памятникъ искусства Переяславскаго княжества. Сборникъ статей въ честь гр. П. С. Уварова, Москва, 1916.
Його ж — Развалины въ Старогородкѣ. «Старые Годы», 1907, II.
Макаренко Микола — Досліди над Чернигівським Спасом (коротке звідомлення). «Запис. Іст.-філ. від. Всеукр. Акад. Наук», кн. IV, Київ, 1924.
Михайловскій — Русское искусство въ эпоху Владиміра Святого, Петр. 1916.
Minns E. — Scythians and Greecks. Cambridge, 1913.
Моргилевський І. — Про історично-архітектурний дослід над собором Спаса у Чернигові. «Запис. Іст.-філ. від. Всеукр. Акад. Наук», кн. IV, Київ, 1924.
Новицкій Н. — Исторія русскаго искусства, т. I, Москва, 1898.
Окуневъ Н. — Крещальня Софійскаго собора въ Кіевѣ. Запис. отд. русск. языка и слов. И. Рус. Арх. Общ., Петрогр. 1915.
Орловскій П. — Св. Софія Кіевская, Кіевъ, 1915.
Остромысленскій — Изслѣдованіе о древнѣйшей церкви св. Иліи въ Кіевѣ, Кіевъ, 1830.
О-скій — Золотыя ворота въ Кіевѣ, Кіевъ, 1915.
Отчеты И. Археологической комиссіи за 1908 г., СПБ, 1912—1914.
Павлиновъ — Исторія русской архитектуры, Москва, 1894.

Його ж — Спасо-Преображенскій соборный храмъ въ Черниговѣ. «Зодчій», 1882, VI.

Павлуцкій Г. — Деревянные и каменные храмы. «Древности Украины». Изд. Моск. Арх. Общ., I, Кіевъ, 1905.

Його ж — Изображеніе храмовъ на древнѣйшихъ южно-русскихъ миніатюрахъ. «Чтенія Общ. Нестора лѣтописца», кн. XIX, Кіевъ, 1906.

Його ж — Кіевскіе храмы домонгольскаго періода и ихъ отношеніе къ византійскому зодчеству. Труды XIV Археол. съѣзда, т. II.

Його ж — Древнѣйшіе храмы Чернигова, тамъ же, III.

Його ж — Древнѣйшіе храмы Кіева и Чернигова. Исторія русскаго искусства I. Грабаря, т. I, Москва, 1909—1914.

Pełeński J. — Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, Kraków, 1914.

Його ж — Володимирія. Календар «Просвіта», Львів 1917.

Його ж — Geneza i rozwój pierwszych Kościołów, Lwów, 1907. «Przewodnik nauk. i literat.», 1907.

Петровъ Н. — Историко-топографическіе очерки древняго Кіева, Кіевъ, 1897.

Петрушевичъ А. — Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ г. Галича, Львовъ, 1881.

Його ж — Критико-историческія разсужденія о надднѣстрянскомъ городѣ Галичѣ и его достопримѣчательностяхъ, Львовъ, 1888.

Його ж — О соборной Богородичной церкви в г. Галичѣ, Львовъ, 1898.

Покровскій Н. — Памятники церковной старины въ Черниговѣ. Труды XIV арх. съѣзда въ Черниговѣ, т. III.

Праховъ — Кіевскіе памятники византійскаго искусства. Труды Моск. Археол. съѣзда. Т. XI.

Прохоровъ — Русскія древности, 1872.

Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей, Кіевъ, 1874.

Сементковскій Н. — Кіевъ и его достопримѣчательности, Кіевъ 1852.

Його ж — Древнѣйшая въ Россіи церковь Спасъ на Берестовѣ, Кіевъ, 1877.

Його ж — Кіево-Михайловскій Златоверхій монастырь, Кіевъ, 1885.

Січинський В. — Архитектура въ стародрукахъ, Львів, 1925.

Його ж — Повстання та еволюція форм трехдільного заложення української церкви XII—XVIII ст. «Стара Україна» ч. VII—X, Львів, 1925.

Смирновъ Я. — Рисунки Кіева 1651 г. по копіямъ ихъ конца XVIII в. Труды XIII археологическаго съѣзда, т. II, 1908.

Його ж — Кіевскій альбомъ 1651 г. кн. Ян. Радзивила. Труды XIII арх. Съѣзда, т. II, 1908.

Sokołowski M. — Do dziejow architektury cerkiewnej na Rusi Czerwonej. Sprawozd. Komis. hist. szt., t. VII. Kraków.

Його ж — Bisantyńska i ruska średniowieczna kultura, «Studja i szkice», Kraków.

Його ж — Badania archeolog. na Rusi Galic., «Studja i szkice».

Сусловъ В. В. — Памятники древне-русскаго зодчества. I—VII, СПБ. 1895—1901.

Taborský — Ruske umění, Praha, 1923.

Таранушенко С. — Хата в Харькові, Харьків, 1921 (літогр.).

Теодоровичъ Н. — Въ память девятисотлѣтняго юбилея Волынской Епархіи (992—1892). Городъ Владиміръ, Волынск. губ. въ связи съ исторіей Волынской Епархіи.

Титовъ Θ. — Краткое историч. описаніе Кіево-Печер. Лавры, Кіевъ, 1911.
Толстой І. — О Золотыхъ воротахъ (рефератъ). Труды III археол. съѣзда, т. II.
Фундуклей — Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ, Кіевъ, 1847.
Хойновскій — Раскопки великокняжескаго дворца г. Кіева, 1893.
Czołowski Al. — O położeniu starego Halicza, Lwów, 1890.
Scharaniewicz J. — Die Franciskaner-Kirche in Halitsch. Mittheilungen d. Cent. Komis. Wien, 1888, t. XIV.
Його ж — Trzy opisy Halicza, Lwów, 1883.
Його ж — Rezultaty badań archeologicznych w okolicach Halicza. Lwów, 1886.
Шероцький К. — Українська штука за часів старо-князівських та її вивчення. «Наше минуле», Київ, 1918, ч. 1.
Його ж — Кіевъ (путеводитель), Кіевъ, 1918.
Його ж — Старовинне мистецтво на Україні. Хрестоматія по історії української літератури О. Дорошкевича і Л. Білецького, Київ, 1918 і окремо.
Шміт Ф. — Мистецтво старої Руси-України, Харьків, 1919.
Його ж — Кіевскій Софійскій соборъ. «Свѣтильникъ», Москва, 1913 і окремо.
Щербаківський В. — Архітектура у ріжних народів і на Україні. Глава: Архітектура на Руси, Львів-Київ, 1910.
Айналовъ Д. — Архитектура Черниговскихъ храмовъ. Труды Черниг. Предвар. Комит. XIV Археол. съѣзда.
Берлинскій М. — Краткое описаніе Кіева, СПБ. 1820.
Въ память восьмисотлѣтія Кіевск. Михайлов. м-ря, Кіевъ 1899.
Голубцевъ С. — Кіево-Выдубицкій монастырь. Труды Кіев. Дух. Акад. 1913 р.
Добровольскій П. Черниговскій Елецкій Успенскій первоклассный монастырь. Черниговъ, 1900.
Евгеній, митр. — Описаніе Кіево-Софійскаго собора, Кіевъ, 1825.
Эрнстъ Геор. Къ раскопкамъ у памятника св. Ирины. Юбил. Сборн. Ист.-этнограф. круж. при Унив. св. Влад., Кіевъ 1913.
К. Л. — Спасъ на Берестовѣ. «Кіев. Стар.», 1888, іюнь.
Кіево-Златоверхо-Михайловскій монастырь, Кіевъ, 1889.
Краткое историческое описаніе первопрес. соб. Десятинной церкви въ Кіевѣ, СПБ, 1829.
Л. П. — Еще одна изъ древнѣйшихъ церквей въ Кіевѣ. «Кіев. Стар.» 1887, XII.
Лашкаревъ П. — Развалины церкви св. Симеона, Кіевъ, 1879.
Лебединцевъ П. — Кіево-Михайловскій Златоверхій монастырь, Кіевъ, 1885.
Його ж — О наружности Кіево-Софійскаго собора въ древнемъ видѣ. «Кіев. Епарх. Вѣдом.» 1872, № 7.
Його ж — Церковь Спаса на Берестовѣ... Кіевъ, 1862.
Л. П. — Церковь св. Василія. «Кіевск. Стар.» 1888, VII.
Лонгиновъ А. — Червенскіе города. Варшава, 1885.
Моргилевський І. — Досліди пам'яток старого чернигівського будівництва в рр. 1923—4. «Україна», Київ, 1925, ч. 1—2.
Н. В. — Десятинная церковь. «Кіевск. Стар.», 1888, іюль.
Петровъ Н. — Кіевъ, его святыни и памятники, СПБ, 1896.
Його ж — Новооткрытый альбомъ видовъ и рисунковъ достопримѣч. Кіева 1651 г. Труды Кіев. Дух. Акад. 1905, № 7.
Січинський В. — Конспект історії всесвітнього мистецтва. Глава: Українське мистецтво старокнязівської доби, X—XIII ст., Прага 1925.

СПИС ІЛЮСТРАЦІЙ.

44. Руїни церкви на Щекавиці у Києві, з рисунка 1651 р.
45. Повздовжній перекрій катедри Спаса в Чернигові (За Лашкаревим).
46. Катедра Спаса в Чернигові поч. XI ст. (За Павлуцьким).
47. Апсиди П'ятницької церкви в Чернигові XII ст.
48. Первісні мури церкви Спаса на Берестові коло Київа (За Лукомським).
49. Церква Спаса на Берестові коло Київа XI (?) ст. Сучасний вигляд після перебудови XVII ст. (фот. С. Аршеневського).
50. План тої самої церкви (обм. Покришкіна).
51. Гравюра Головної церкви Київо-Печерської Лаври (залож. р. 1073). Гравюра з видання 1623 р.
52. План тої самої церкви.
53. Апсиди тої самої церкви (За Г. Лукомським).
54. Троїцька церква над головною брамою Київо-Печерської Лаври, побуд. р. 1106. Сучасний вигляд після перебудов.
55. Плани партера і першого поверха тої самої будови.
56. Апсиди Кирилівської церкви у Київі, залож. коло 1140 р. (За Г. Лукомським).
57. Апсиди церкви Михайлівського Золотоверхого манастиря у Київі, 1109 р. (За Г. Лукомським).
58. План тої самої церкви.
59. Вікна Михайлівської церкви Видубецького манастиря 1088 р. (За Г. Лукомським).
60. План Успенської катедри у Володимирі Волинському 1160 р.
61. Та сама катедра в сучасному вигляді після реставрації (рис. Вейса).
62. Рисунок тої самої катедри перед останньою реставрацією в кінці XIX ст.
63. Церква Василя в Овручі на Волині серед. XII ст. Сучасний вигляд після реставрації поч. XX ст. (Фот. Г. Павлуцького).
64. План тої самої церкви.
65. Головний портал церкви Пантелеймона в Галичі 1200 р.
66. Уламки з деталів галицьких церков XII—XIII ст.: a) колонка з головного порталу церкви Пантелеймона; b) кручена колонка; c) різьба з архівольту церкви Благовіщення на «Церковищах» під Крилосом; d) різьба з архівольту церкви Ілії коло Крилоса.
67. Рівьба на архівольті церкви Ілії коло Крилосу (Галич).
68. План церкви Пантелеймона в Галичі 1200 р. (За Лущкевичем).
69. Апсиди тої самої церкви (фот. Й. Пеленського).
70. Капітель головного порталу тої самої церкви.
71. Бічний портал тої самої церкви (фот. Й. Пеленського).
72. Кахлі й цегли X—XIII ст.: 1—7) кахлі церкви Благовіщення в Галичі; 8—9) долівка тої самої церкви; 10—13) зразки цегли X—XIII ст.; 13) кахлі з Десятинної церкви.
73. Горянська ротонда коло Ужгороду XII (?) ст. (фот. П. Кондрашенка).
74. Рисунок тої самої ротонди зі сходу. (Рис. М. Кричевського).
75. План тої самої будови (обм. архіт. Свободи).
76. Золота Брама у Київі (коло 1037 р.). З рисунка 1651 р.
77. Столпенська вежа коло Холму XII ст.
78. Вежа в Камінці на Берестейщині XIII ст.

EXTRAIT.

Dans la genèse de l'architecture ukraïnienne de l' époque des princes du X—XIII-e s. les anciens monuments chrétiens dont on a retrouvé les fondations et qui se sont en partie conservés en ruines à Chersonèse ont une importance particulière. En outre des plus anciennes églises du type dit centrale du IV-e—VI-e s. en forme de „croix grecque", en outre des basiliques du VII-e—X-e s. et des baptistères construits en croix, un type intermédiaire entre la basilique et la „croix grecque" s'est formé. Les modèles de ce type remontent au VI-e s. Probablement il s'est développé dans la suite et s'est transformé dans un type ordinaire très fréquent à l'ancienne époque des princes: c'est celui de l'église à 3 nefs avec 3 ou 4 nefs transversales, avec trois absides et pour la plupart avec une seule coupole placée au dessus du croisement de la nef principale et du transepte.

En outre de monuments de Chersonèse qui ont servi de base pour l'architecture de l'ancienne époque des princes dans son développement ultérieur d'autres influences ont aussi pénétré alors en Ukraine: de l'Orient les influences arméniennes et géorgiennes (probablement en passant par Tmoutarakagne) et de l'Occident celles de l'art roman. Mais les monuments ukraïniens de l'art architectural ne sont tout à fait analogues ni aux monuments de l'Orient ni à ceux de l'Occident. On le voit bien dans les particularités de leurs plans ainsi que dans la technique de la construction, dans le système des enceintes avec de petites galéries tout autour de l'édifice (sauf du côté est), enfin dans les formes architecturales des détails et dans les sculptures exécutés d'une manière tout à fait originale. Les communications des anciennes chroniques annales d'après lesquelles on aurait fait venir les premiers artistes-constructeurs „grecs" de Byzance doivent être considerées comme éxagérées. Malgré que la ville de Kiev ainsi que les autres villes ukraïniennes imitaient la Byzance

dans leur plan, dans les noms d'églises, de portes etc. il n'y avait proprement dit à cette époque rien de „byzantin“ à Kiev, comme le prouvent bien les monuments de l'art architectural d'alors. Si les premiers constructeurs ont été à vrai dire des étrangers les artistes indigènes eux aussi prenaient part à l'exécution des oeuvres architecturales et dans la suite ils commencèrent à travailler de manière indépendante. Parmi ces artistes sont mentionnés dans les annales l'architecte Milonih, le sculpteur Avdius et le peintre Olympe.

L'église Déssiatynna, le plus vieil édifice de Kiev de la fin du XIe s. et dont seules les fondations se sont conservées ne représente pas encore le type définitif des églises du XI-e et du XII-e s. mais un type intermédiaire entre la construction centrale et la basilique avec la prépondérance des traits de celle-ci.

Les nombreux monuments de Xe — XII-e s. conservés en partie à Kiev, Tchernyhiv, Pereyaslav, Ovroutch, Volodimir en Volhynie, Halitch, Kholm, ainsi que dans les centres de civilisation moins importants en Ukraine permettent de reconstruire les lignes générales de l'évolution de l'architecture ukraïno-russe de l'époque en question sans l'influence des différents styles universels et des particularités locales.

A partir du commencement du XII-e s. jusqu'à la seconde moitié du XIII-e s. le plan de toute église à 3 nefs approchait d'un carré et n'avait que 3 nefs transversales; s'il y avait même une quatrième nef située à l'occident elle jouait pour la plupart des temps le rôle d'un narthex, souvent pour réunir les deux tours occidentales ou pour former un appenti qui allait tout autour de l'église (Eglise du Rédempteur de Berestov près Kiev, cathédrale du Rédempteur à Tchernyhiv, église de St. Michel du couvent Vydoubetsky près Kiev). Mais le trait le plus caractéristique de toutes les églises de la première moitié du XII-e s. c'est que sur le plan et dans l'espace elles affectent la disposition symétrique par rapport à un centre. C'est ce qu'on peut observer nettement dans les églises susmentionnées et dans la cathédrale de St. Sophie à Kiev. La ville de Kiev et dans une moindre mesure celle de Tchernyhiv ont été jusqu'au milieu du XII-e s. les centres les plus animés de l'art architectural ukraïnien. Au point de vue du style le caractère dit byzantin prédominait, notamment celui de la période moyenne (macédonienne) de l'art byzantin. Cependant on constate plutôt une dépendance apparente entre l'architecture byzantine et l'architecture ukraïnienne du XI-e et du XII-e s. Les tentatives de certains chercheurs d'établir une correspondance entre les monuments bysantins (Eglise Neuve de Basile I à Constantinople St. Sophie à Salonique, Mokvi en Arménie) et la cathédrale de St. Sophie

à Kiev ne donnèrent pas de résultats sûrs d'autant plus que l'objet choisi par eux se prêtait le moins pour de telles comparaisons. La cathédrale de St. Sophie à Kiev n'a pas d'analogie bien fixe ni avec les monuments de Byzance ni avec ceux de l'Occident. C'est un monument unique de l'art universel. Malgré la prépondérance des influences byzantines dans l'architecture ukrainienne jusqu'au milieu du XIe s. certains traits du style roman s'y faisait remarquer en même temps. Parmi ceux-ci on peut signaler le système des tours à la façade ouest (cathédr. de St. Sophie à Kiev, cathédr. de Tchernyhiv), les arcs triangulaires, les demi-colonnes servant de pilastres, les frises saillantes des arcatures. Le même caractère byzantino-roman s'observe dans les fenêtres des ruines de la Porte d'Or à Kiev d'aprês une gravure de 1651.

A partir de la 2-de moitié du XI-e s. et au XII-e s. le plan de l'église à 3 nefs tend à évoluer dans le sens du prolongement de sa forme (de l'est vers ouest) en formant le plus souvent une quatrième nef transversale; de cette façon. Six pilastres surgissent déjà à l'intérieur de l'édifice.

D'autre part les absides deviennent moins saillantes (Eglise principale de la Lavra de Petchersk, cathédrale de st. Michel du couvent „au Toit d'Or" à Kiev, église de Boris et Hlib à Tchernyhiv, cathédrale de l'Assomption à Volodimir en Volhynie, église sur Louha dans la même ville, église Triokhsviatitelska à Kiev). Ce prolongement du plan fait disparaître le principe du „centralisme" accentué, que nous observons dans les églises de la première moitié du XI-e s., et de cette manière le plan des monuments ukraïniens du XI-e s. approche davantage des basiliques occidentales. Les influences occidentales romanes se manifestent aussi dans le remplacement des pilastres aux façades par les demicolonnes (église du nom inconnu à la Koudriavka à Kiev, église sur la Stchékavytsia là - même, église sur Louha à Volodimir en Volhynie, la petite église Triokhsviatitelska à Kiev, St. Basile à Ovroutch—toutes du XII-e s.), dans les détails tels que ornamentation des chapiteaux avec des tresses (église de Boris et Hlib à Tchernyhiv), les demi-colonnettes pendantes (égl. de Vendredi-„Piatnytska" à Tchernyhiv) etc. La topographie des édifices, elle aussi change sensiblement. Le mouvement architectural se concentre à Kiev jusqu'au milieu du XII-e s. et à partir de cette époque il passe dans les centres de civilisation en Ukraine de moindre importance, tels que Ovroutch, Volodimir en Volhynie, Pereyaslav, Ostroh etc. Il est vrai que tout à fait à la fin du XII-e s. une certaine animation dans l'art constructif réapparait à Kiev (la petite église Triokhsviatitelska) mais c'est pour disparaître bientôt et pour longtemps.

A partir de la 2-de moitié du XII-e s. et surtout à la fin du XII s. et

au XII-e s. la vie culturelle se concentre principalement sur les territoires de l'Ukraine occidentale (Volodimir en Volhynie, Halitch, Kholm) où les formes constructives dans leur évolution acquièrent un caractère spécial. La tradition architecturale transférée des rives du Dnièpr sur ce terrain conserve le plan des églises à trois nefs de Kiev de la 1-re moitié du XI-e s., notamment celui qui s'approche le plus du carré (Halitch, Ovroutch) pourtant avec quelques changements insignifiants de caractère constructif. L'éxécution des murs et, à ce qu'il partait, de la toiture prend nettement le caractère roman, quique sous une forme modifiée considérablement. C'est ce que nous pouvons voir nettement dans le système des tours symétriques à la façade principale (occidentale) (Volodimir en Volhynie, Ovroutch), dans les portails, les frises d'arcatures, les colonnettes avec des chapiteaux, les ornements sculptés (Halitch), les vitrages, la sculpture polychrome (Kholm) et dans la technique même de maçonnerie de pierre de taille (église à Halitch et à Peremychl). Les plus beaux exemples des détails de ce genre sont présentés par l'église de Panteleymon à Halitch où les sculptures ressemblent à celles des monuments romans en Lombardie et sur le Rhin. Le même caractère roman se révèle dans les deux tours près Kholm du XII-e—XIII-e s. et dans la tour ronde à Kaminets près Berestia de la 2de moitiè du XIII-e s.

Vladimir Sitchynsky.

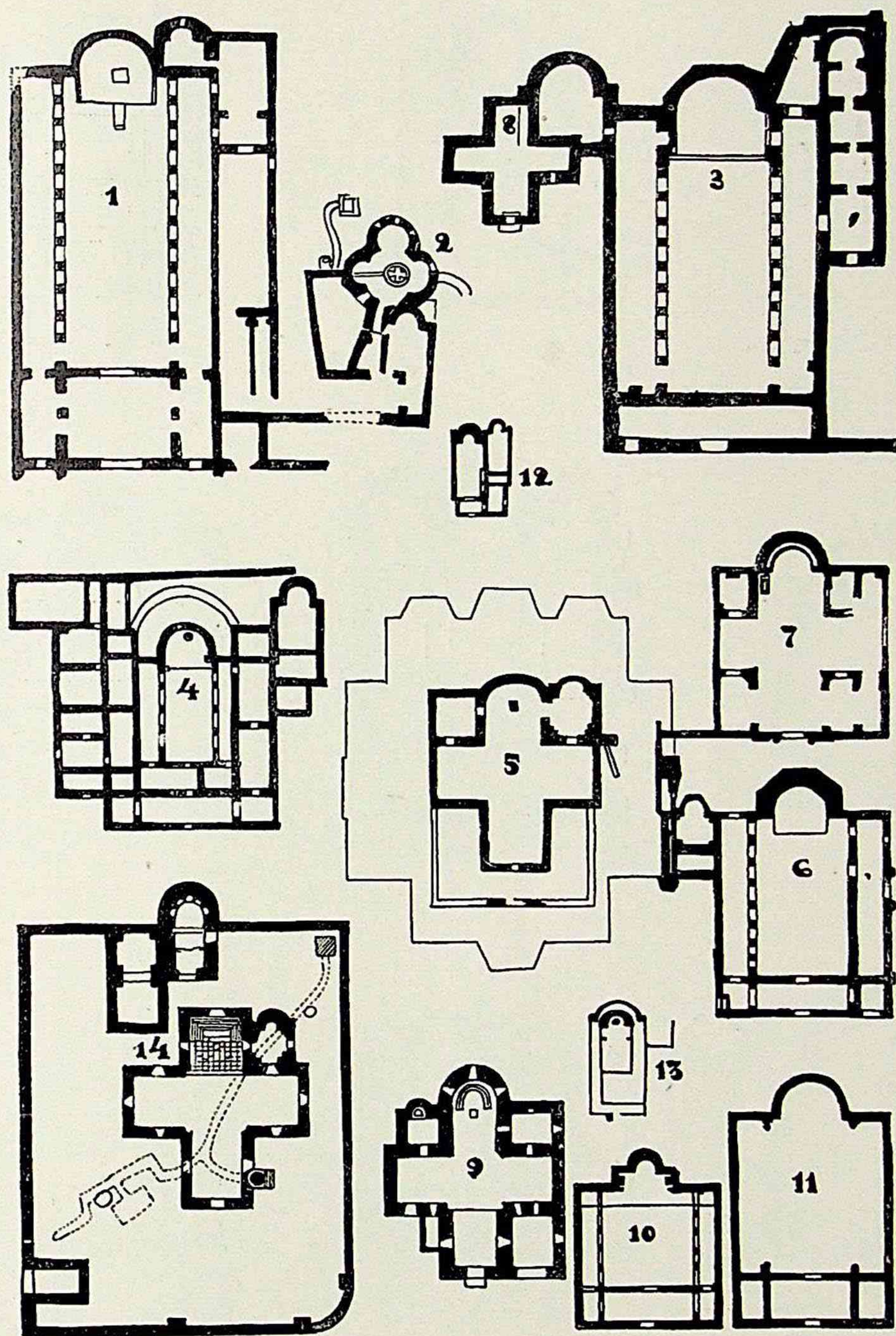
SOMMAIRE DES ILLUSTRATIONS.

43. La cathédr. de St. Sophie à Kiev, f. en 1017. Vue actuelle, après la reconstruction.
44. Les ruines de l'égl. sur le Stchekavytsia à Kiev. D'après une gravure de 1651.
45. Coupe longitudinal de la cath. du Redempteur à Tchernyhiv (d'après Lachkarev).
46. Le Cathédr. du Redempteur à Tchernyhiv, du com. du XIe s. (d'après G. Pavloutsky).
47. Les absides de l'égl. „Piatnytska" à Tchernyhiv, XII s.
48. Les murs primitifs de l'égl. du Redempteur à Berestiv près Kiev (d'après Loukomsky).
49. Egl. du Rédempteur à Berestov près Kiev, XI (?) s. vue actuelle après la reconstruction au XVIII s. (phot. de S. Archenevsky).
50. Le plan de la même église (relevé par Pokrychkine).
51. Gravure de l'égl. Principale de la Lavra de Petchersk à Kiev (f. en 1073). D'après une édition de 1623.
52. Le plan de la même église.
53. Les absides de la même église (d'après G. Loukomsky).
54. Egl. de la Sainte Trinité au dessus de la porte principale de la Lavra de Petchersk à Kiev, consrt. en 1106. Vue actuelle après les reconstructions.
55. Les plans du rez- de-chaussée et du Ir étage du même édifice.
56. Les absides de l'égl. de St. Cyrille à Kiev, f. en 1140 env. (d'après G. Loukomsky)-
57. Les absides de l'égl. du couvent St. Michel au Toit d'Or à Kiev, 1109 (d'aprés G. Loukomsky).
58. Plan de la même église.
59. Les fenêtres de l'égl. St. Michel du couv. Vydoubetsky à Kiev, 1088 (D'après G. Loukomsky).
60. Plan de la cath. de l'Assomption à Volodimir en Volhynie, 1160.
61. Vue actuelle de la même cathédrale après la restauration. (des. de Weiss).
62. Dessin de la même cathédrale avant la derniére restauration à la fin du XIX s.
63. Egl. de St. Basile à Ovroutch en Volhynie du milieu du XIIe s. Vue actuelle après la restauration du com. du XX s. (Phot. de G. Pavloutsky).
64. Le plan de la même église.
65. Portail principal de l'église de st. Pantéleymon à Halitch, 1200.
66. Fragments de détails des églises galiciennes du XII—XIII s. a) colonnette du portail principal de l'église de Pantéleymon, b) colonnette tardue; c) sculpture de l'archivolte de l'égl. de l'Annociation sur les „Tserkovystcha" près Krylos; d) sculpture de l'archivolte de l'église de st. Elie près Krylos (Halitch).
67. Sculpture sur l'archivolte de l'égl. de St. Elie prés Krylos (Halitch).
68. Le plan de l'église de Pantéleymon a Halitch, 1200 (d'après Luszczkiewicz).
69. Absides de la même église (phot. de J. Pelensky).
70. Chapiteau du portail principal de la même église.
71. Portail latéral de la même église.
72. Carreaux et briques du X—XIII s.: 1—7) Carreaux de l'église de l'Annociation à Halitch; 8—9) Dallage de la même église; 10—13) Exemples de briques du X—XIII s.; 13) Carreaux de l'église Dessiatynna.
73. La rotonde de Horiany près Užhorod, XII (?) s. (phot. de P. Kondrachenko).
74. Dessin de la même rotonde, côté est.
75. Plan du même édifice (relevé par architecte Svoboda).
76. La Porte d'Or à Kiev (1037 env.). D'après une gravure de 1651).
77. La tour de Stolpenska près Kholm, XII s.
78. La tour à Kaminets dans le district de Brest de XIII s

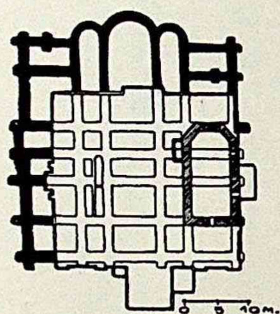
ІЛЮСТРАЦІЇ

ILLUSTRATIONS

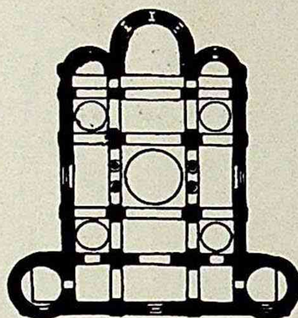

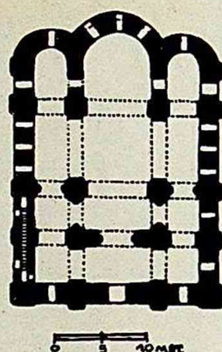
Плани старохристіянських церков у Херсонесі IV—IX ст. (E. Minns). 1. Базиліка (катедральна?), збуд. в VII ст. і реставрована в X ст. — 2. Баптистерій коло 600 р. — 3. Базиліка VII ст. — 4. Мала церква XIII ст. збудована всередині фундаментів старшої будови. — 5. Церква всередині міста (св. Василя?). — 6. Базиліка. — 7. Церква посереднього типу. — 8. Баптистерій. — 9. Хрестовидна церква VI ст. — 10-11. Базиліки. — 12-13. Надгробні каплиці. — 14. Хрестовидна церква кін. IV чи V ст., найстарша в Херсонесі.

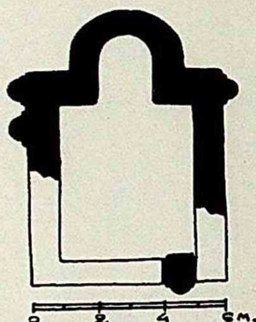
15

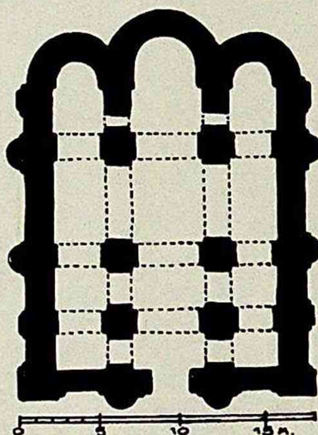
16

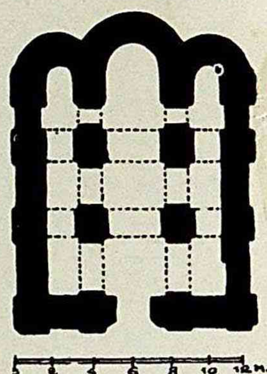
17

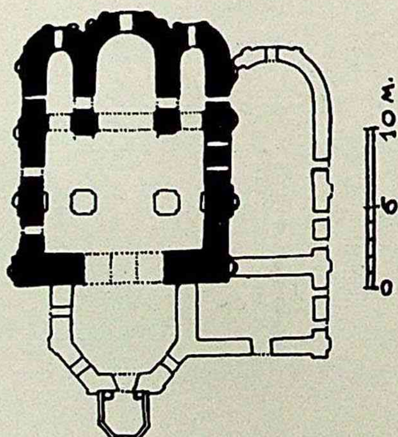
18

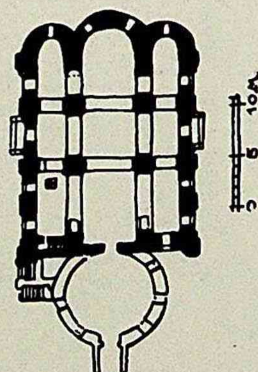
19

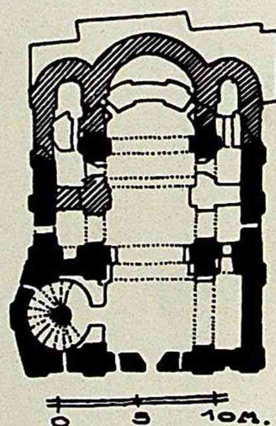
20

21

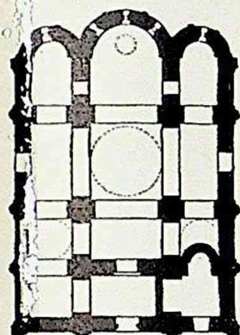
22

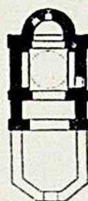
23

Плани церков X—XII ст.: 15. Десятинна ц. у Київі 986—996 р. — 16. Спасо-Преображенська катедра в Чернигові поч. XI ст. — 17. Ц. Кирила у Київі 1140 р. — 18. Одноnавна ц. в Переяславі. — 19. Ц. на Кудрявці у Київі XI—XII ст. — 20. Ц. Юра у Каневі. — 21. Трьохсвятительська ц. у Київі, 1184 р. — 22. Успенський Собор у Київі 1131—2 р. — 23. Ц. Михайла у Видубецькому манастирі 1088 р.

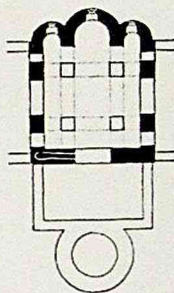

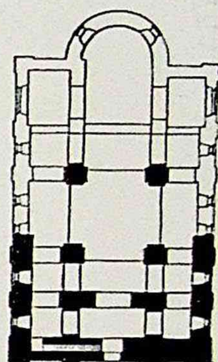
24

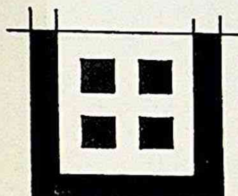
25

26

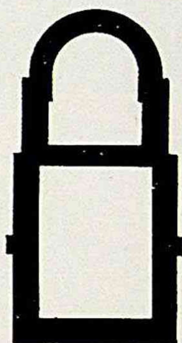
27

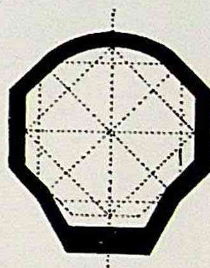
28

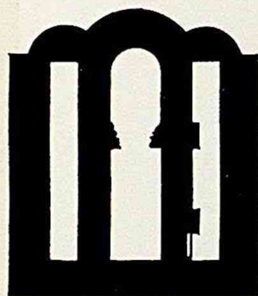
29

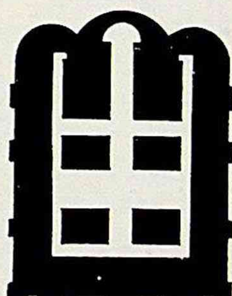
30

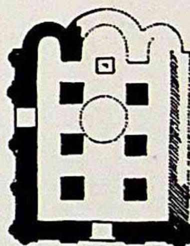
31

32

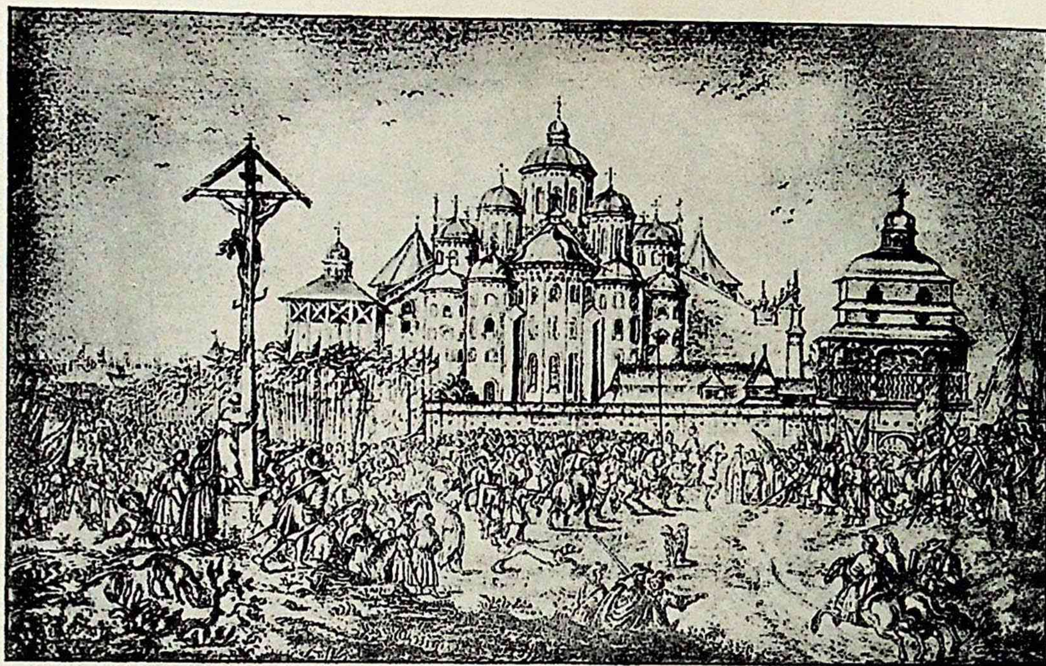

33

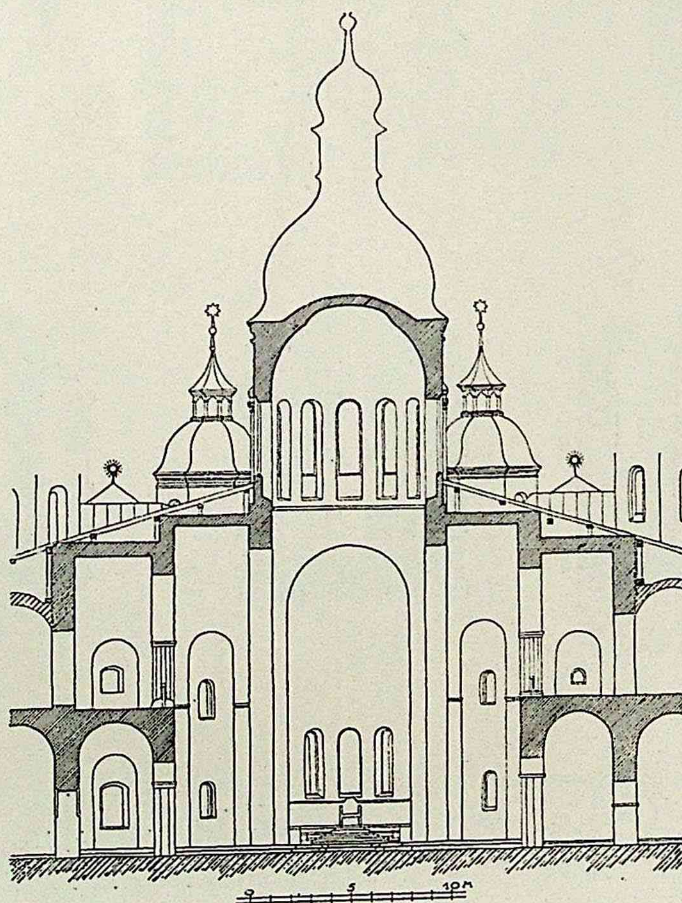

34

Плани церков XI—XIII ст.: 24 Єлецька ц. в Чернигові 1060 (?) р. — 25. Ільїнська ц. там само 1072 р. — 26. П'ятницька ц. там само XII ст. — 27. Борисоглібська ц. там само 1120—1123 р. — 28. Фундамент ц. на «Цвинтариськах» в Галичі XIII ст. — 29. Ц. Ілії коло Крилосу (Галич) XII—XIII ст. — 30. Ц. Благовіщення на «Церковищах» в Галичі. — 31. Поліґональна будова на «Карповім Гаю» в Галичі XIII ст. — 32. Фундамент ц. Спаса там само, сер. XII ст. — 33. Фундамент ц. під «Дубровою» в Галичі XII—XIII ст. — 34. Ц. над. Лугою у Володимирі-Волинському XII ст.

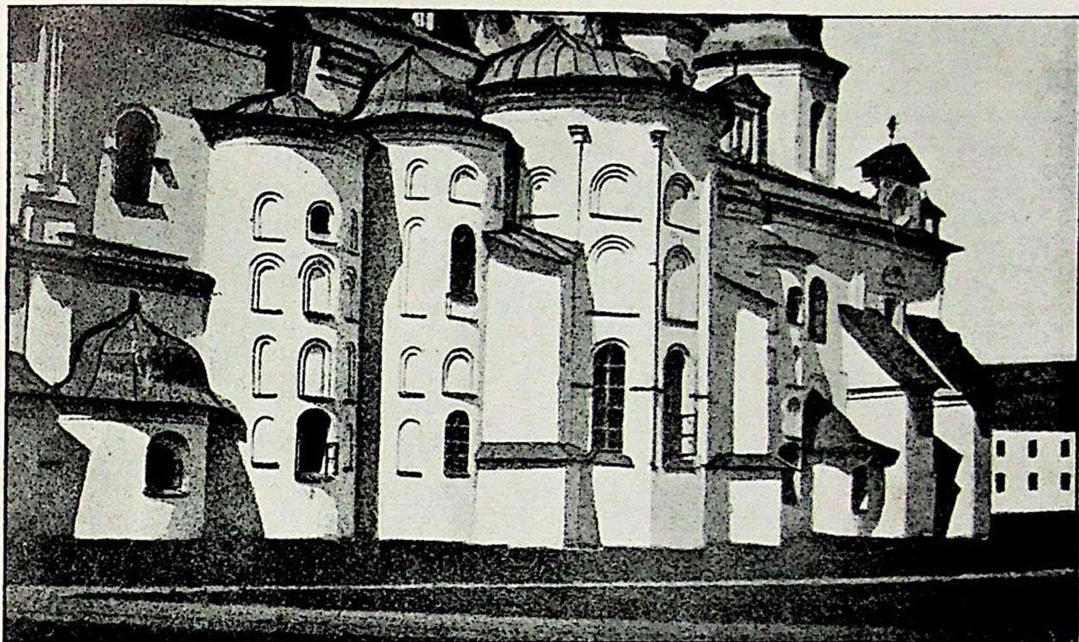

35

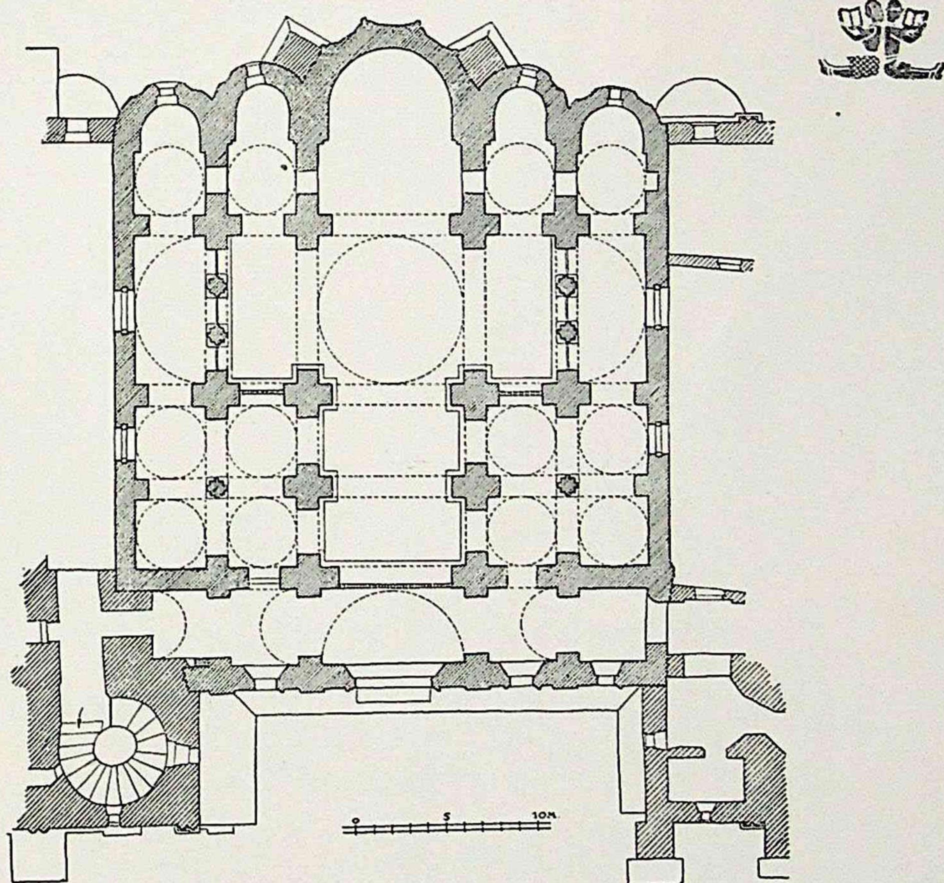

36

35. Софійська катедра у Київі з рисунка 1651 р. — 36. Поперечний перекрій тої самої катедри (Обміри Маєвського).

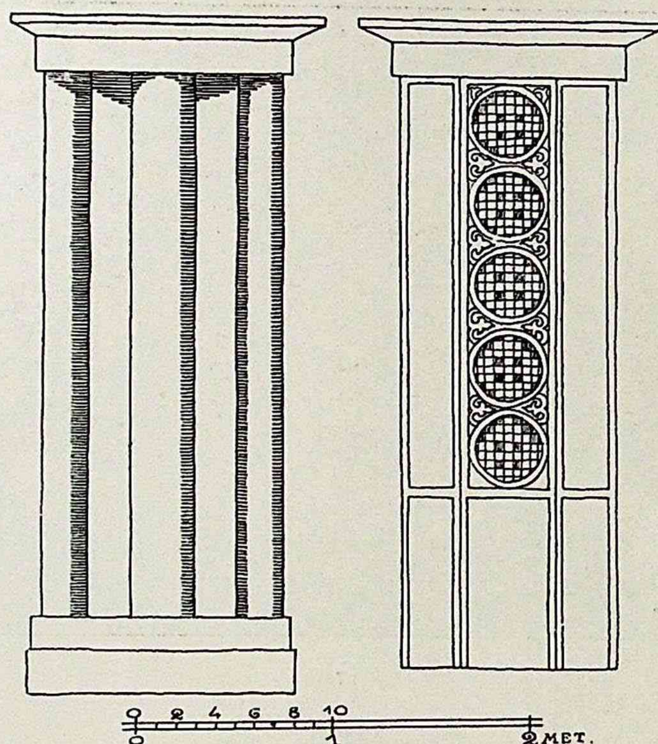

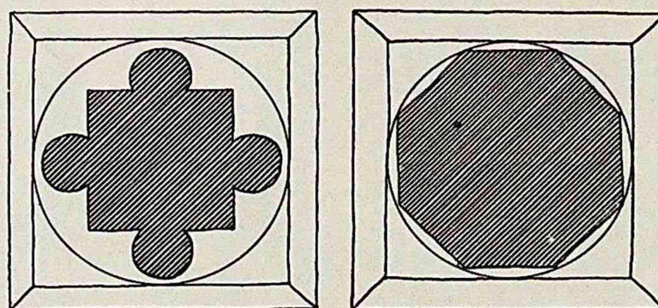
37

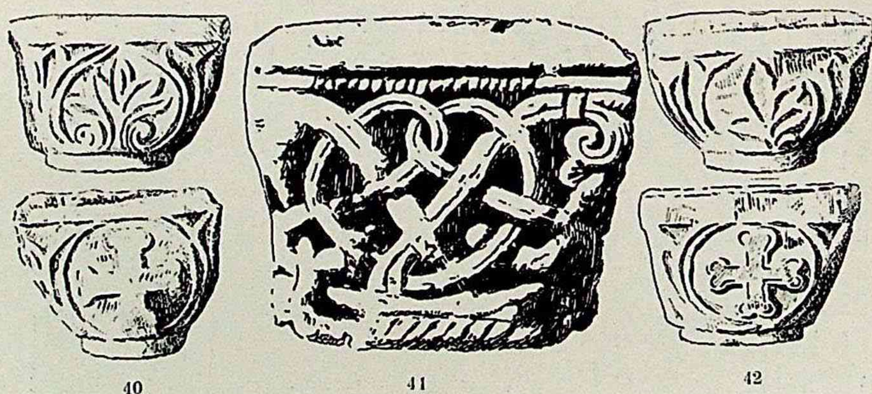
38

37. Апсиди Софійської катедри у Київі, залож. в 1017 р. — 38. План тої самої катедри (другий ярус).

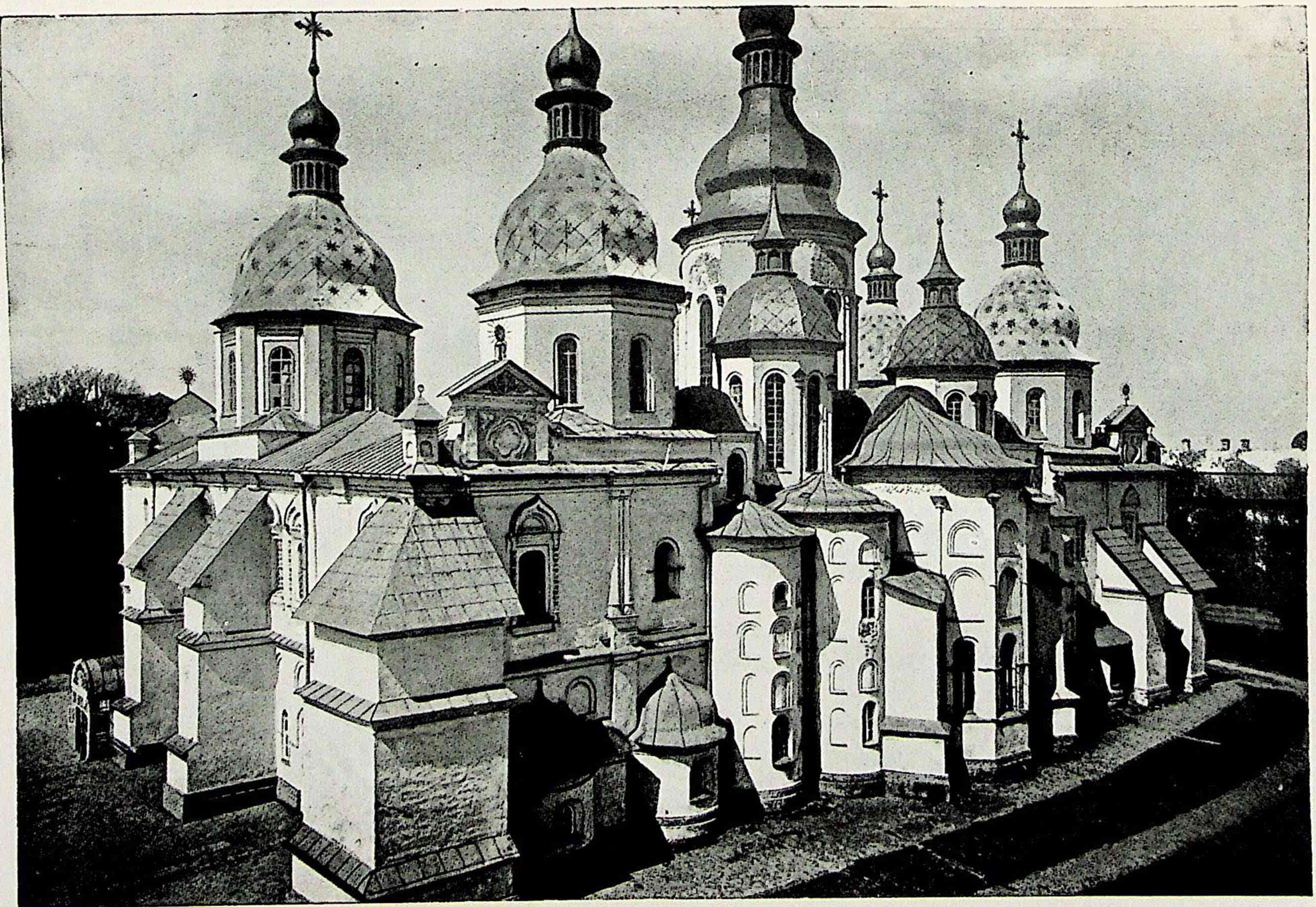

39

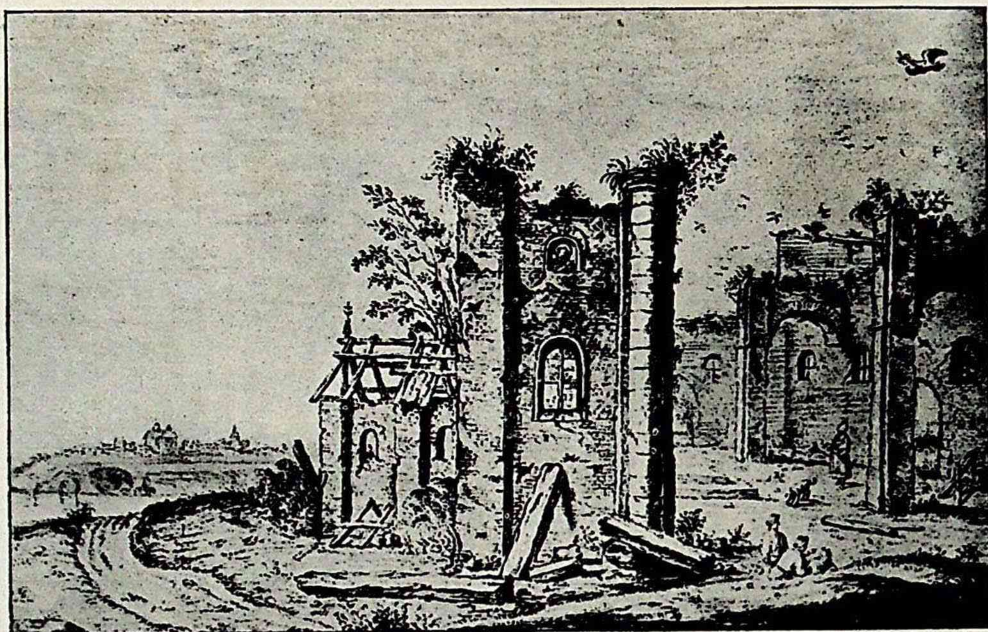

40 41 42

39. Колони з київської катедри (рис. Ф. Сонцева). — 40 і 42. Мармурові капітелі там же. — 41. Капітель з Борисоглібської церкви в Чернигові.

43. Київська катедра. Сучасний вигляд після перебудов. (Фот. С. Аршеневського).

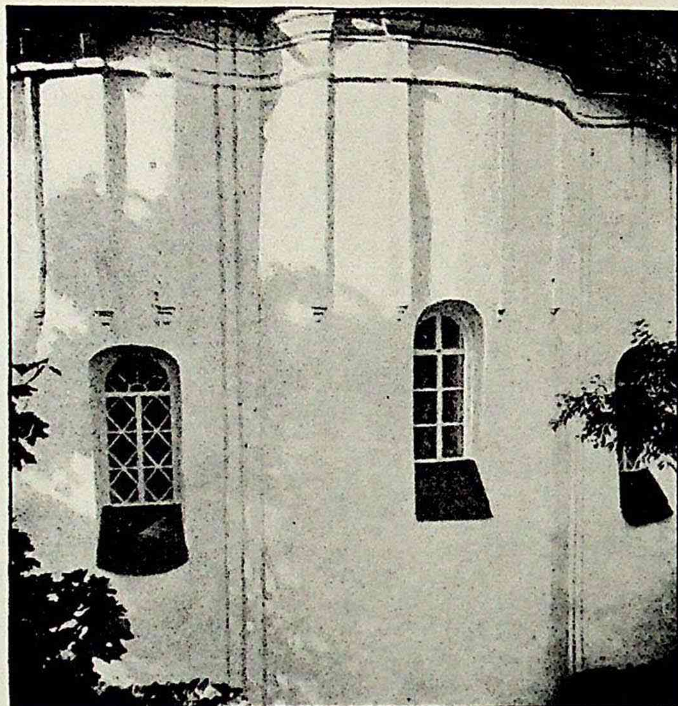
44

45

44. Руїни церкви на Щекавиці у Київі з рисунка 1651 р. —
45. Перекрій катедри Спаса в Чернигові. (За Лашкаревим).

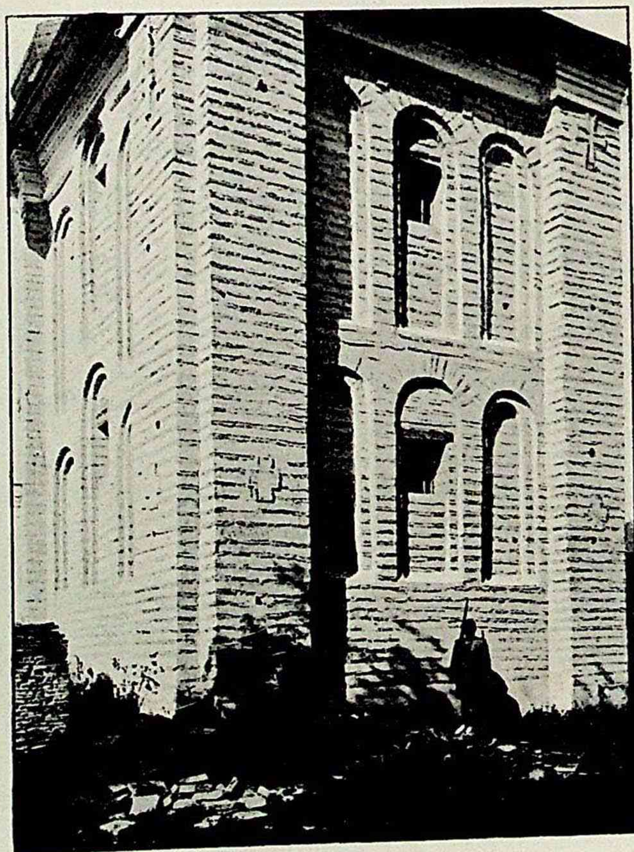

46. Катедра Спаса в Чернигові поч. XI ст. (За Павлуцьким).

47

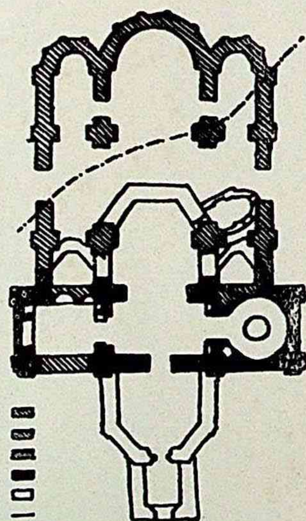
48

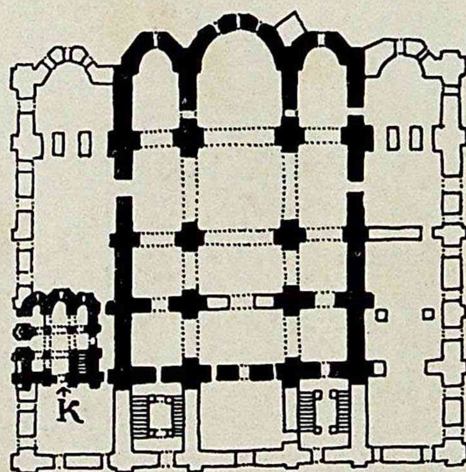
47. Апсиди П'ятницької церкви в Чернигові XII ст. —
48. Первісні мури церкви Спаса на Берестові коло Київа.

49. Церква Спаса на Берестові коло Київа XI (?) ст. Сучасний вигляд після перебудови 1645 р. (Фот. С. Аршеневського).

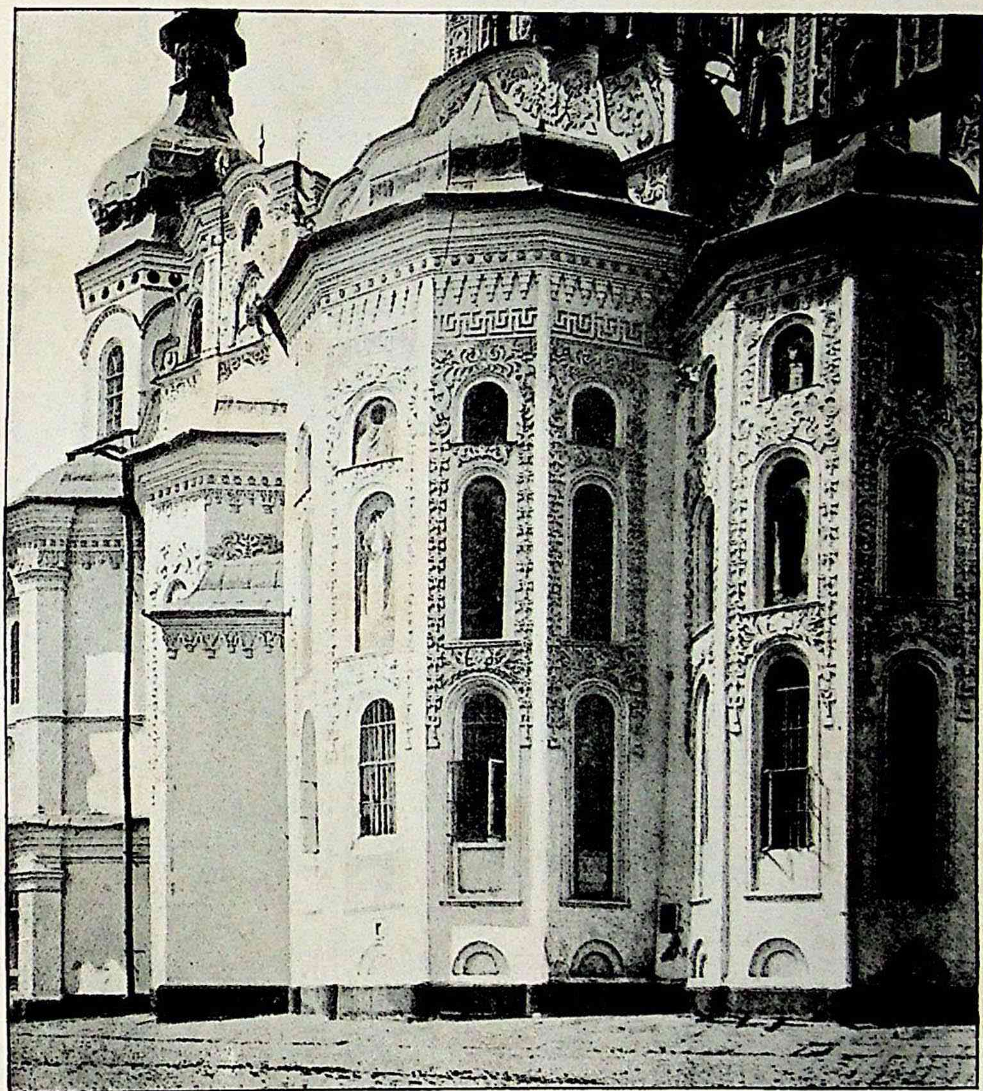

51

50

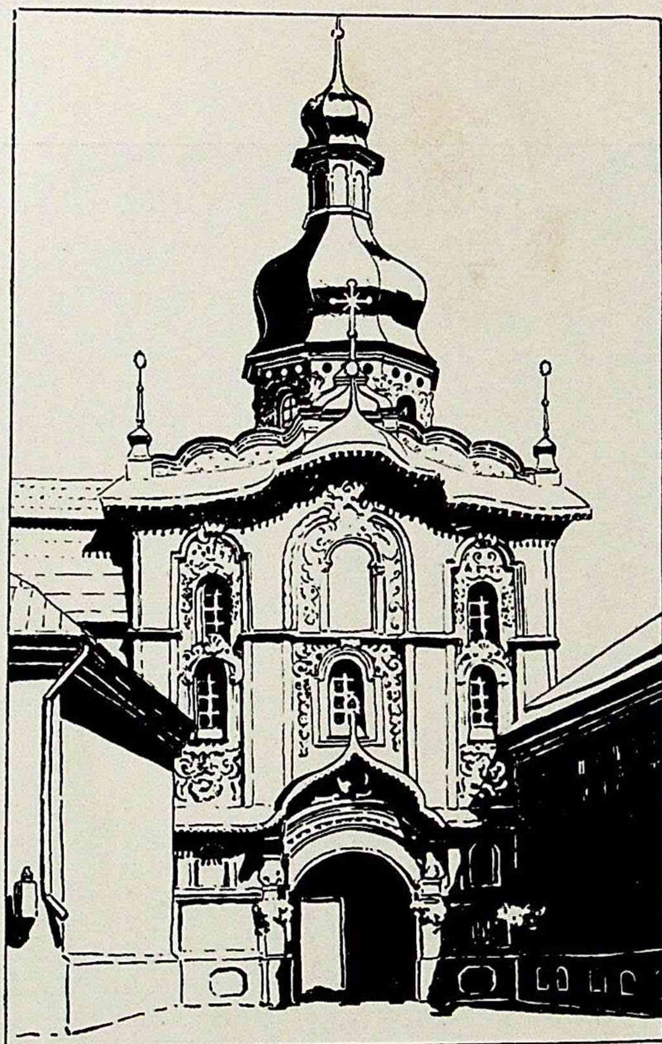

52

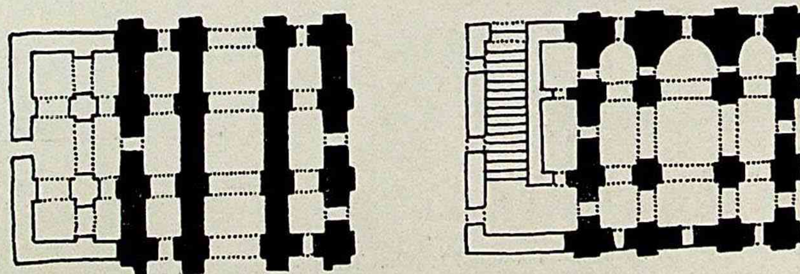
50. План церкви Спаса на Берестові коло Київа. — 51. Ґравюра Головної церкви Київо-Печерської Лаври (залож. 1073 р.). З видання 1623 р. — 52. План тої самої церкви.

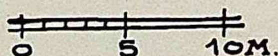

53. Апсиди Головної церкви Київо-Печерської Лаври.

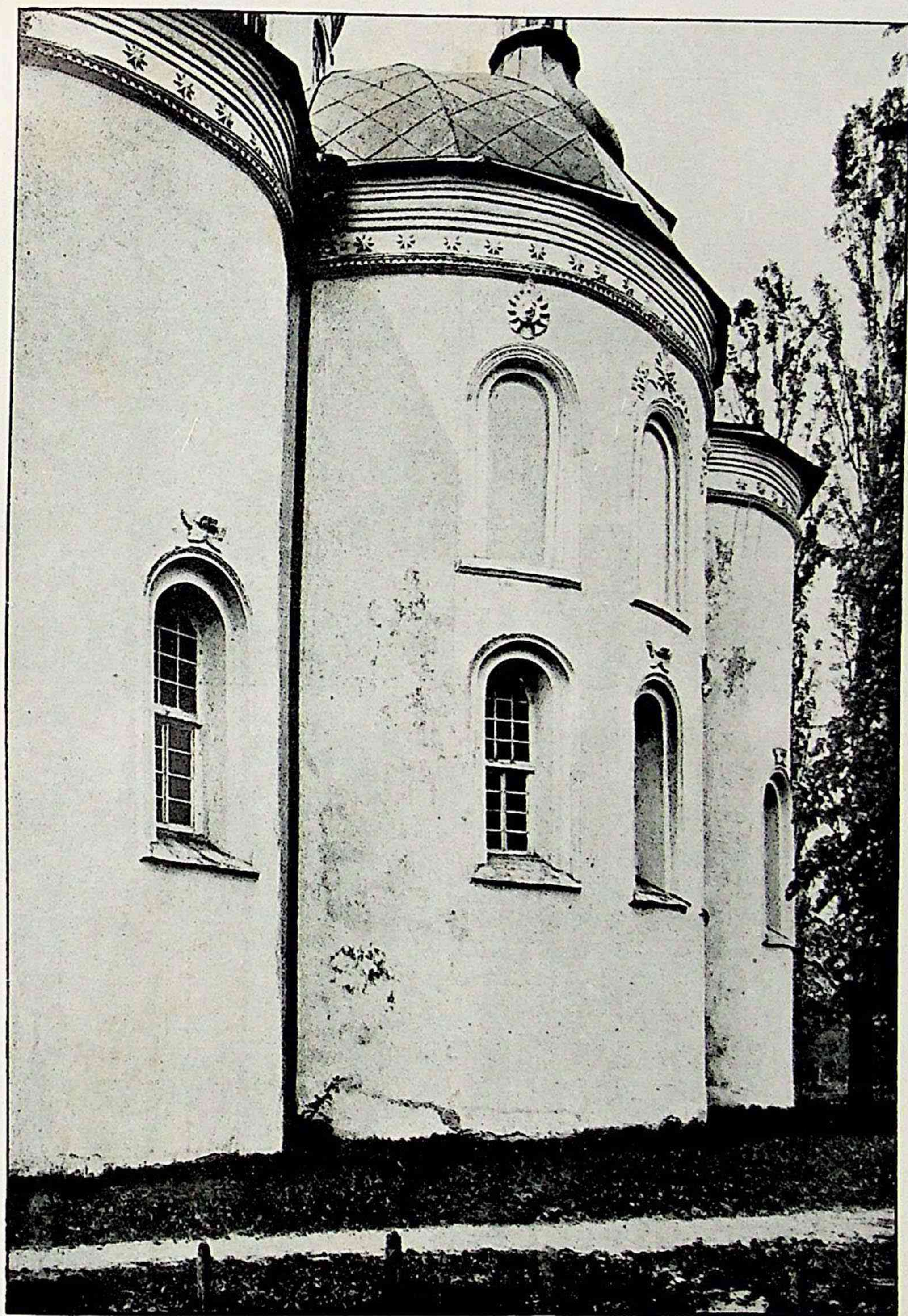
54

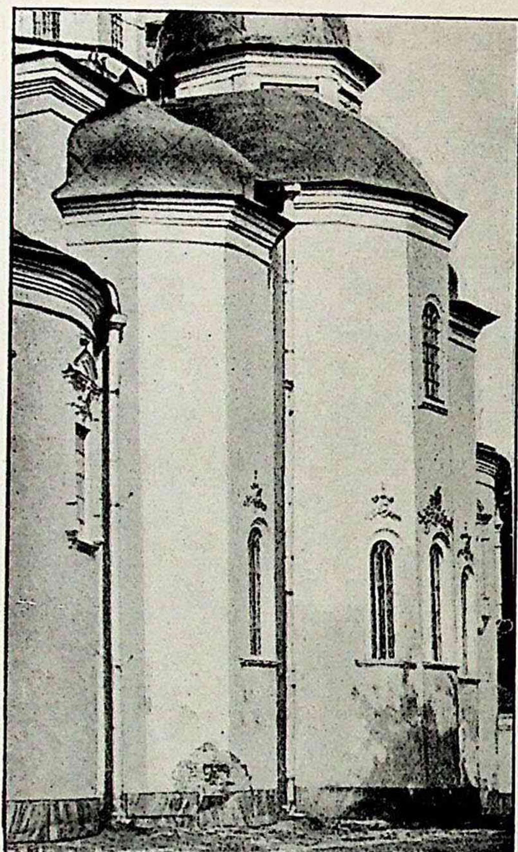

55

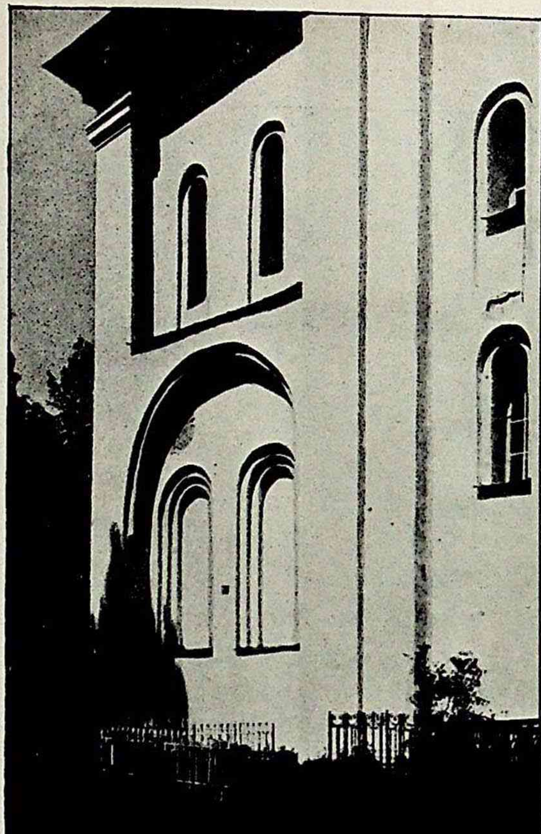
54. Троїцька церква над головною брамою Київо-Печерської Лаври, побуд. р. 1106. Сучасний вигляд після перебудов. — 55. Плани партера і першого поверху тої самої будови.

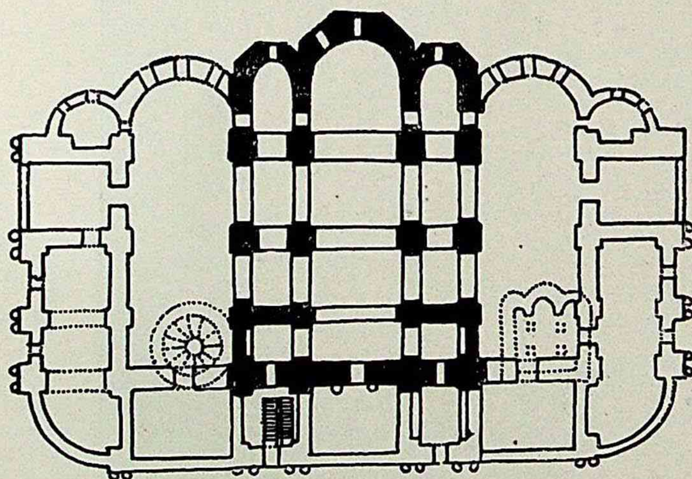
56. Апсиди Кирилівської церкви у Київі, залож. коло 1140 р.

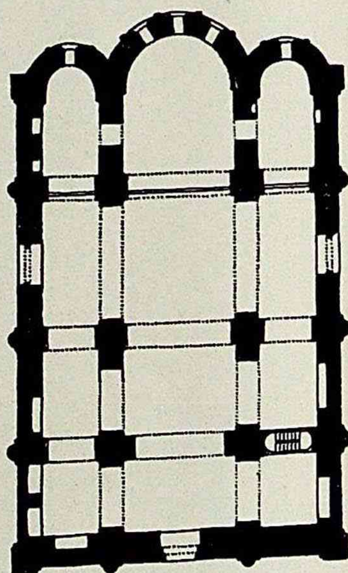
57

59

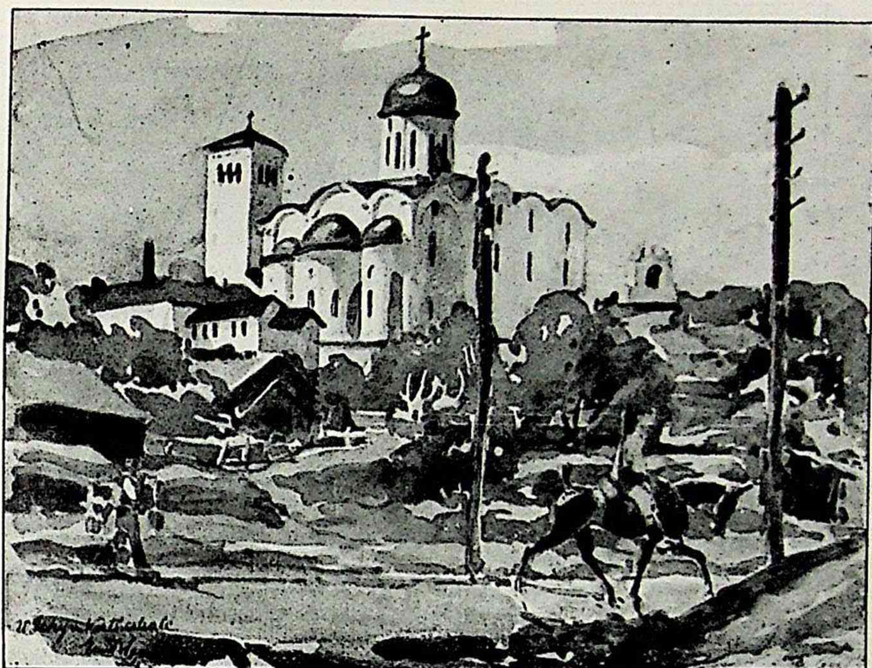

58

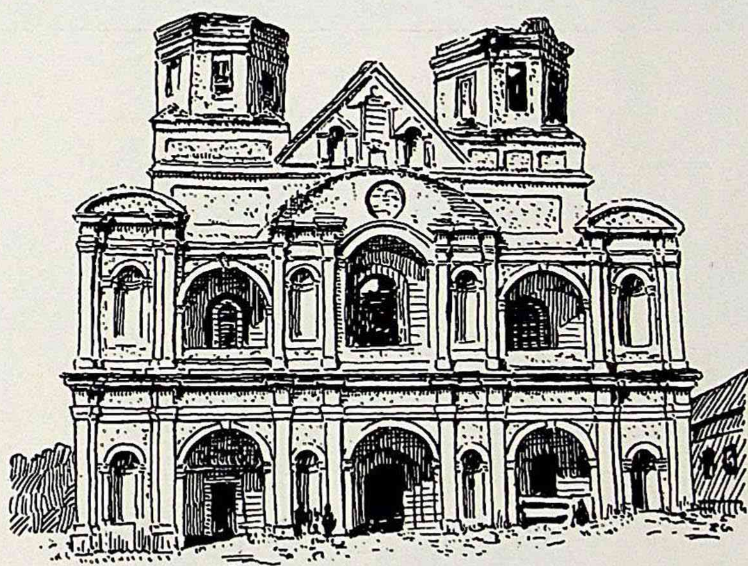

60

57. Апсиди церкви Михайлівського Золотоверхого манастиря у Києві, 1109 р. — 58. План тої самої церкви. — 59. Вікна Михайлівської церкви Видубецького манастиря 1088 р. — 60. План Успенської катедри у Володимирі-Волинському 1160 р.

61

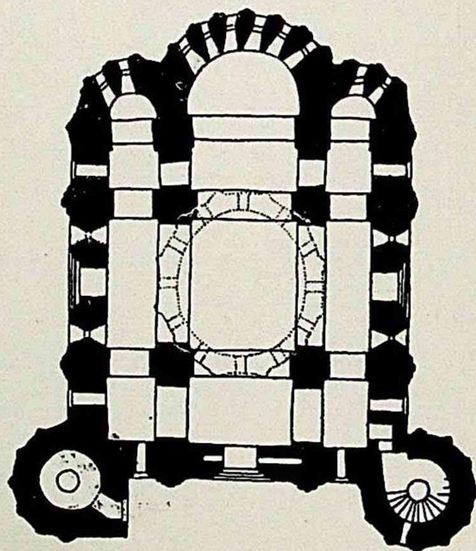

62

61. Успенська катедра у Володимирі-Волинському в сучасному вигляді (рис. Вейса). — 62. Рисунок тої самої катедри перед перебудовою в кінці XIX ст.

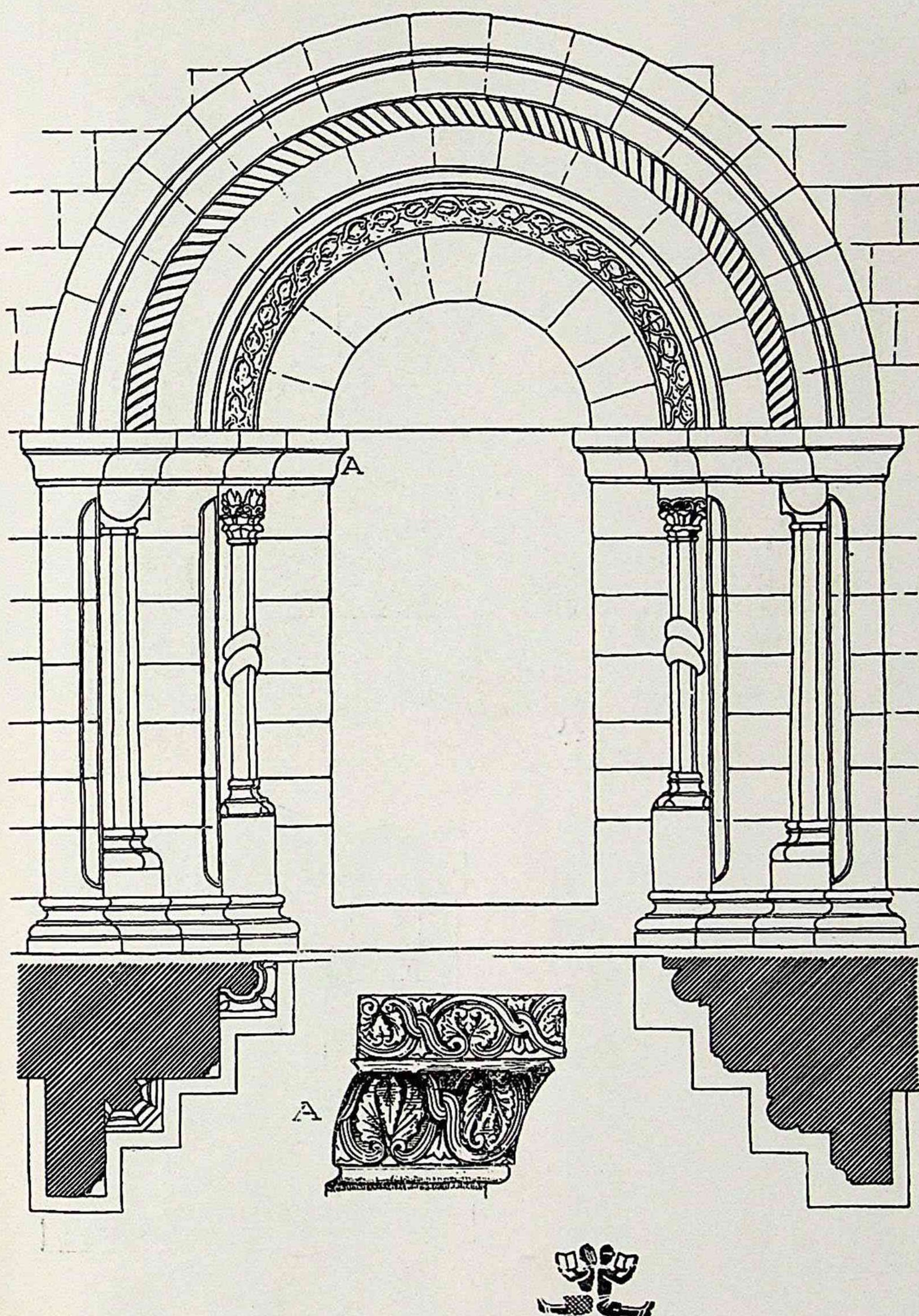

63

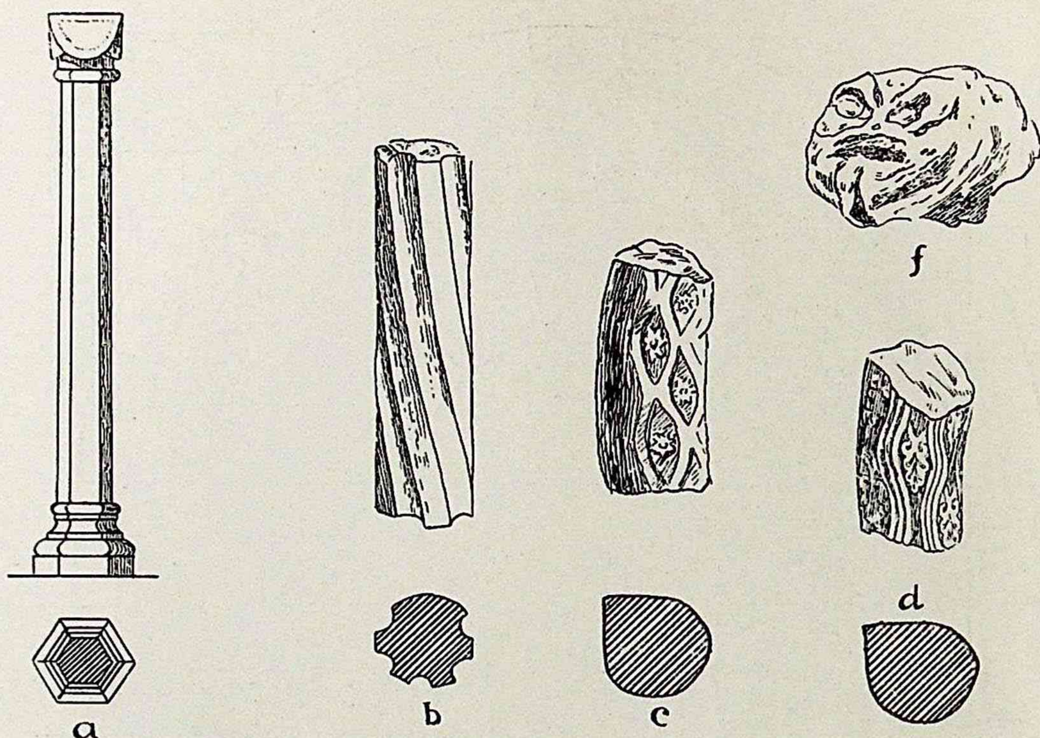

64

63. Церква Василя в Овручі сер. XII ст. Сучасний вигляд після реставрації поч. XX ст. (Г. Павлуцький). — 64. План тої самої церкви.

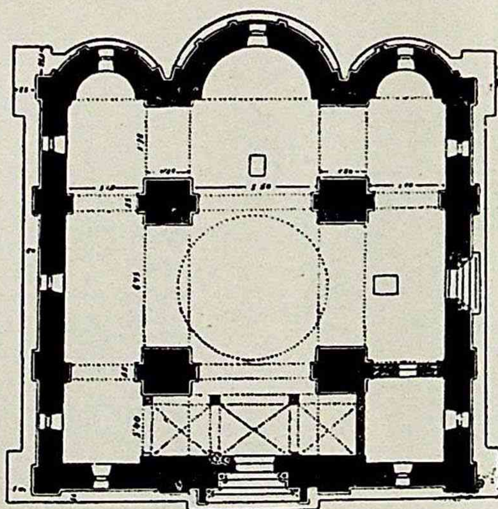
65. Головний портал церкви Пантелеймона в Галичі 1200 р.

66

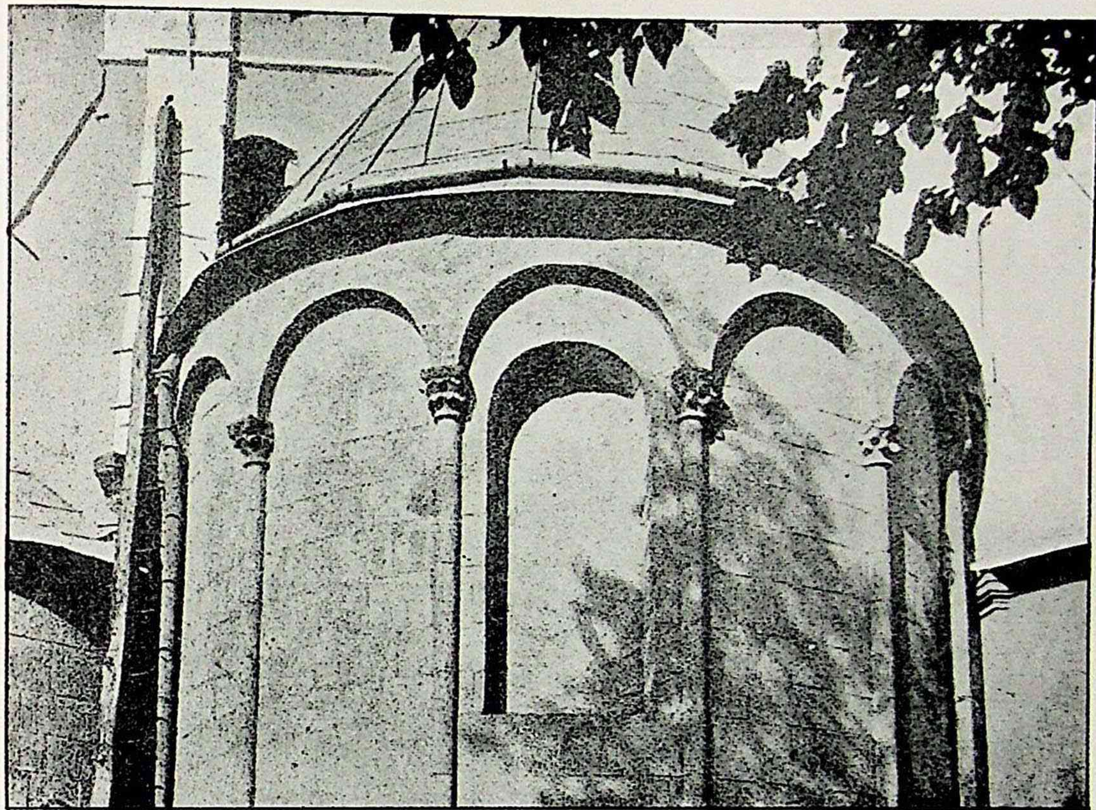

67

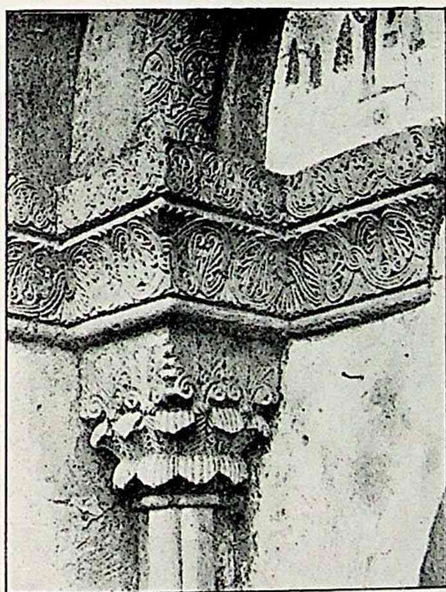

68

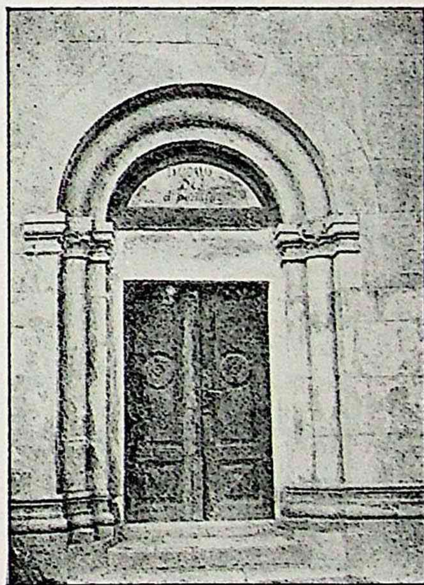
66. Уламки з деталів галицьких церков XII—XIII ст. — 67. Різьба на архівольті ц. Ілії коло Крилосу (Галич). — 68. План церкви Пантелеймона в Галичі 1200 р. (За Лущкевичем).

69

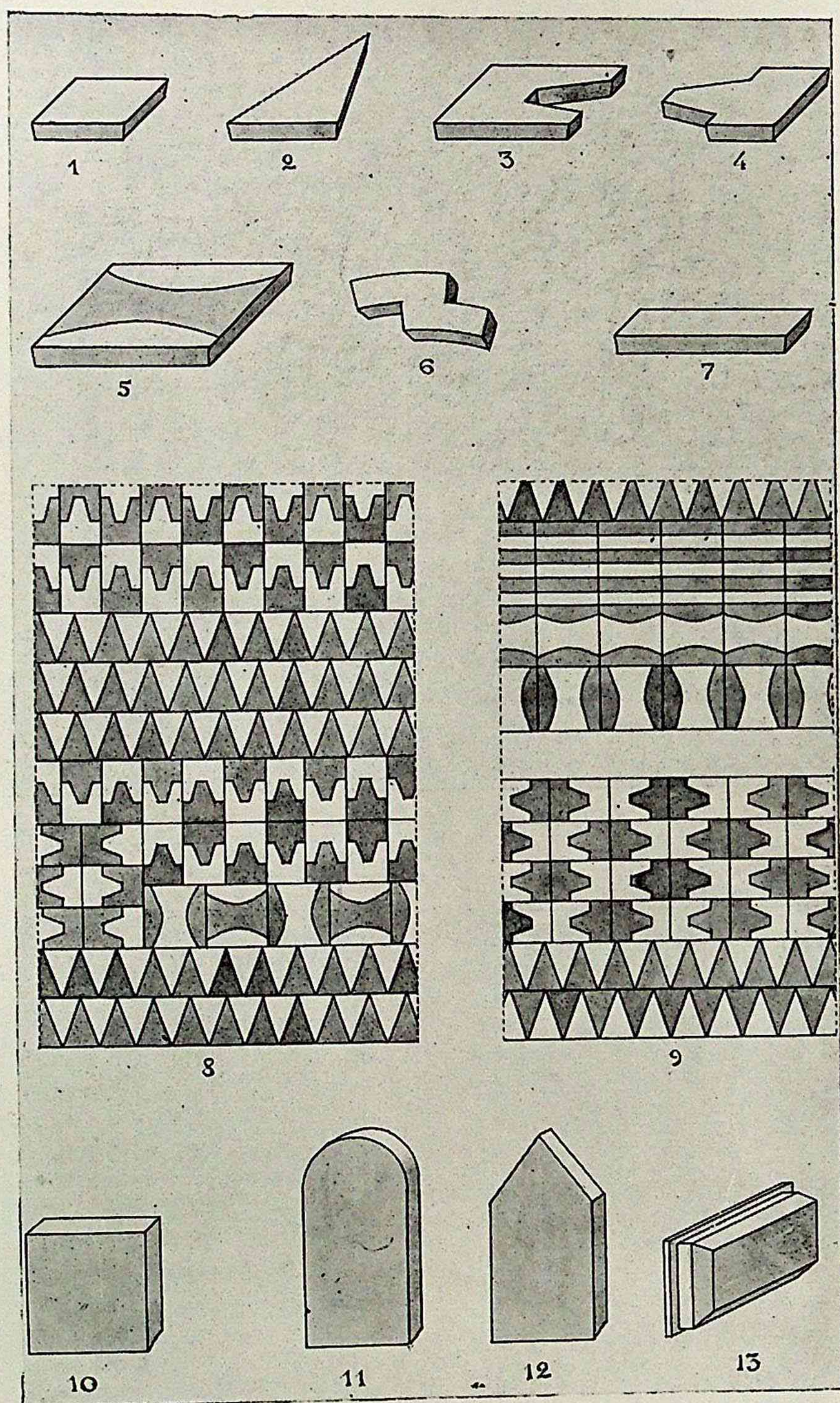

70

71

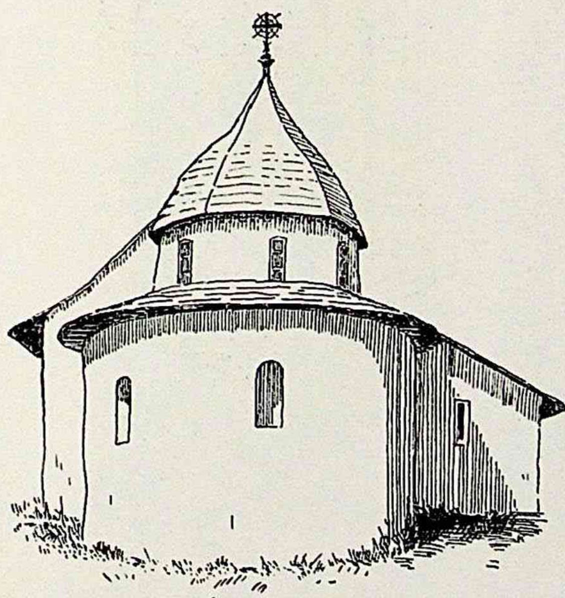
69. Апсиди церкви Пантелеймона в Галичі 1200 р. (фот. Ї. Пеленського). — 70. Капітель з тої самої церкви. — 71. Боковий портал там само (Пеленський).

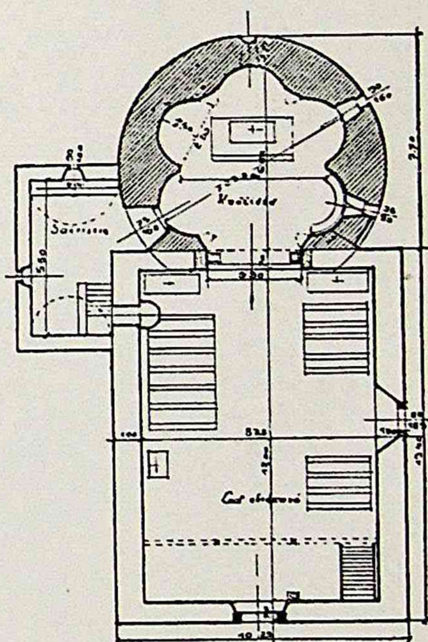
72. Кахлі й цегли X—XIII ст.: 1—7. Кахлі церкви Благовіщення в Галичі. — 8-9. Долівка тої самої церкви. — 10-13. Зразки цегли X—XIII ст. — 13. Кахлі Десятинної церкви.

73

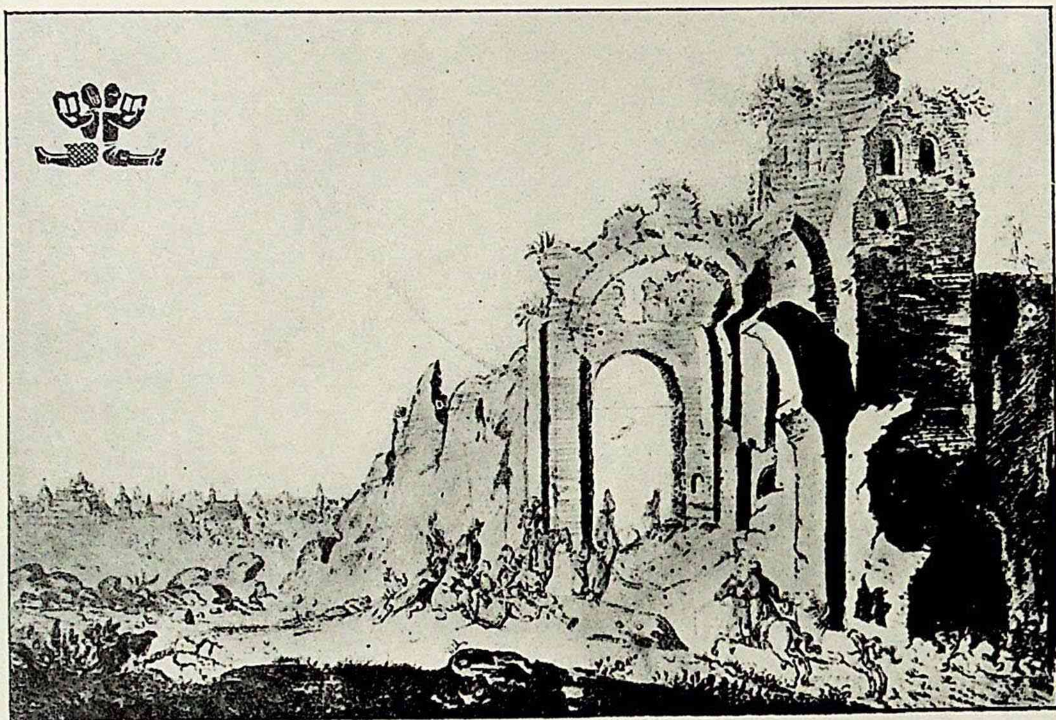

74

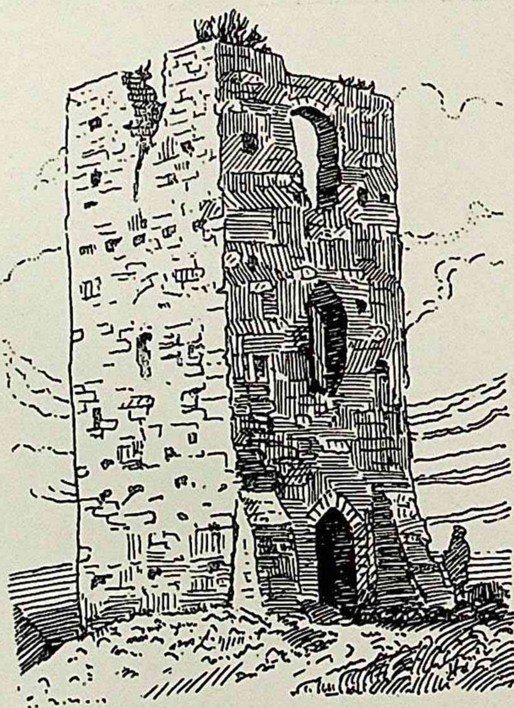

75

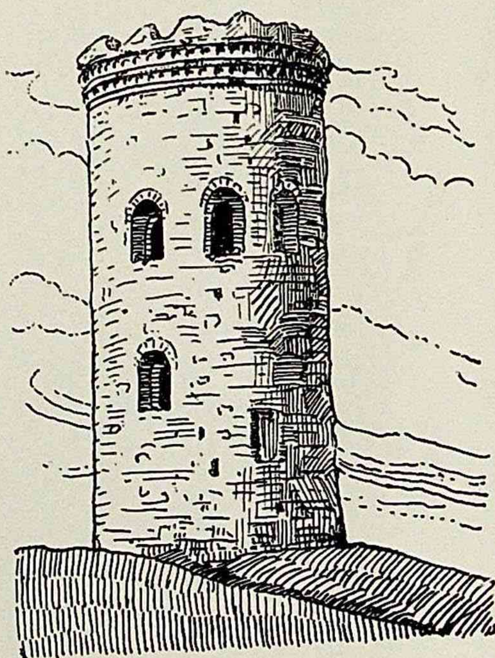
73. Горянська ротонда коло Ужгороду XII (?) ст. (фот. П. Кондращенка). — 74. Рисунок тої самої ротонди зі сходу. — 75. План тої самої будови (обм. архіт. Свободи.)

76

77

78

76. Золота Брама у Київі (коло 1037 р.) по рисунку 1651 р. — 77. Столпеньська вежа коло Холму XII ст. — 78. Вежа в Камінці на Берестейщині XIII ст.

Того ж автора:

1. **Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р.**, Львів, 1923 (з гравюр. в тексті).
2. **Українська хата в околицях Львова**, Львів, 1923 (з 8 табл. рисунків).
3. **Гравюри українського перводруку** (До ювілею українського друкарства). «Літер.-Наук. Вістник», кн. VI, Львів, 1924 і окремо (з 2 гравюрами в тексті).
4. **Ukrajinská architektura — L'architecture ukraïnienne.** Короткий історичний огляд в мовах чеській і французькій. Спеціяльне число часопису «Umění Slovanů — L'Art slave» ч. 4, Brno, 1924. (З 28 ілюстраціями в тексті).
5. **Současná ukrajinská grafika — La graphique ukraïnienne moderne.** «Umění Slovanů — L'Art slave», ч. 3, Brno, 1925 (з 19 ілюстраціями в тексті).
6. **Деревяні дзвіниці й церкви Галицької України XVI—XIX ст.** Вид. Націонадьн. Музею у Львові. Львів, 1925 (з 134 рисунками).
7. **Архітектура в стародруках.** Вид. Україн.Націон. Музею у Львові. Львів, 1925 (з 189 рисунками).
8. **Повстання та еволюція форм трехдільного заложення української церкви XII—XVIII ст.** «Стара Україна», ч. VII—X, Львів, 1925 (з 15 рис.).
9. **Стилі.** В-во «Сіяч», Прага, 1926 (з 283 рис. на XX таблицях).
10. **Конспект історії всесвітнього мистецтва.** Частина перша до Ренесансу. (Літографовані записки на правах рукопису), Прага, 1925—1926.
11. **Бойківський тип церков на Карпатах** (з рис.), Прага, 1926.

Друкарня
«ЛЕГІОГРАФІЯ»
Praha-Vršovice, Sámova ul. 665.

